

הרשימה שלפניכם מבקשת לחזור אחורה בזמן לעיר לוד של סוף המאה התשע עשרה ולנסות לשחזר שלוש שכונות מרכזיות בתוכה. החזרה בזמן כאן היא אל שכונות שנחקרו מעל פני האדמה אחרי יולי 1948. שלוש השכונות היו סמוכות זו לזו ואף ממוקמות על ציר שחצה את העיר ממזרח למערב. כדי לדמיין את השכונות הללו במידה המרבית הרשימה נדרשת למגוון מקורות, מתוכם שניים מאפשרים שחזור בסיסי של המרקם העירוני. האחד הוא תוכנית עיר שהוכנה בשנות העשרים של המאה העשרים אשר מתארת את קווי הבניינים, החצרות והרחובות. תעודות מבית הדין השרעי, המקור השני, מגלות טפח מחיי האנשים שאכלסו את המרחב המשורטט לתקופת מה. כך, באמצעות שני מקורות, נוצרות למעשה שתי שכבות, האחת יוצרת מתווה על הקרקע והאחרת מתארת חיים על אותם קווים. כדי שהקווים יקבלו יותר ממדים ורובדי חיים, נעשה שימוש גם במידע העולה מחפירה ארכאולוגית, צילום אוויר וקרקע, זיכרונות ורשמים מהעיר.

בסופו של התהליך יוכל הקורא לדמיין שלושה איים שהתקיימו בתוך העיר העתיקה. הם יהיו מוארים וכל שאר העיר, שהייתה סביבם, נותרת בעלטה מאחר שגם היא אינה קיימת עוד ויש להמשיך ולשחזרה. לכל אי כזה יש אופי שונה. הראשון, הסובב באזור החמאם מוקם באזור מרכזי יחסית, שבו היו גם בתי קפה לצד מפעלים לייצור סבון והפקת שמן סומסום. האי השני, הסמוך לח'אן המרכזי, חושף את אופיים של הבתים בעיר, ואילו האי השלישי התפתח סביב קבר שיח' שלבטח השרה אווירה אחרת על הסובב מאשר רבעים אחרים. על אודות ההבדלים ננסה להתחקות דרך המקורות השונים. לעיתים התמונה תהיה עשירה, אך באחרות היא דלה, הרבה תלוי באופי המקורות שלרשותנו.

מהלך הדברים

העיר לוד שוכנת על אם הדרך מקהיר לדמשק ולצד הדרך שחצתה את הארץ מנמל יפו לעבר ההר, ובייחוד לירושלים. מיקום מרכזי זה הוביל לאכלוסה לאורך אלפי שנים. לקראת שנת 1892, עת סלל השלטון העות'מאני מסילת ברזל שחיברה בין יפו לירושלים ועברה בלוד, היה מניין תושבי העיר בערך 8,000 נפש, בתוכם כשלושה רבעים מוסלמים והרבע הנותר נוצרים. מעט מאוחר יותר שימשו העיר וסביבתה בסיס חשוב עבור הכוחות העות'מאניים

* מרצה בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון ובחוג לתולדות האומנות באוניברסיטה העברית. מחקר זה (מס' 1334/18) נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע.

והגרמניים במהלך מלחמת העולם הראשונה. מצד אחד סיפקו המחנות הצבאיים בסביבת העיר פרנסה לאנשי העיר, אך מצד שני בתום המלחמה אנו קוראים על כריתת עצים רבה, בתוכם עצי פרי ועצי זית, ששימשו בעיקר להסקת החילות, השמדה שהובילה לפגיעה בכלכלת העיר בתקופה רגישה. בראשית ימי המנדט הבריטי בארץ, עת נסללה הרכבת שחיברה את הארץ עם מצרים, חוברת גם לוד לאותה מסילה. באותה תקופה עלה מניין תושבי העיר על עשרת אלפים נפש. הבריטים בנו שכונה שלמה עבור קציניהם בצמוד ללוד מדרום, לימים שכונת הרכבת. עוד מיקמו הבריטים את בסיסי התחמושת הראשיים שלהם בארץ על אדמות הכפר צרפנד, השוכן אף הוא בסמוך ומדרום ללוד. כמה שנים מאוחר יותר נבנה גם שדה התעופה המרכזי בארץ מצפון לעיר ובסמיכות לה.¹

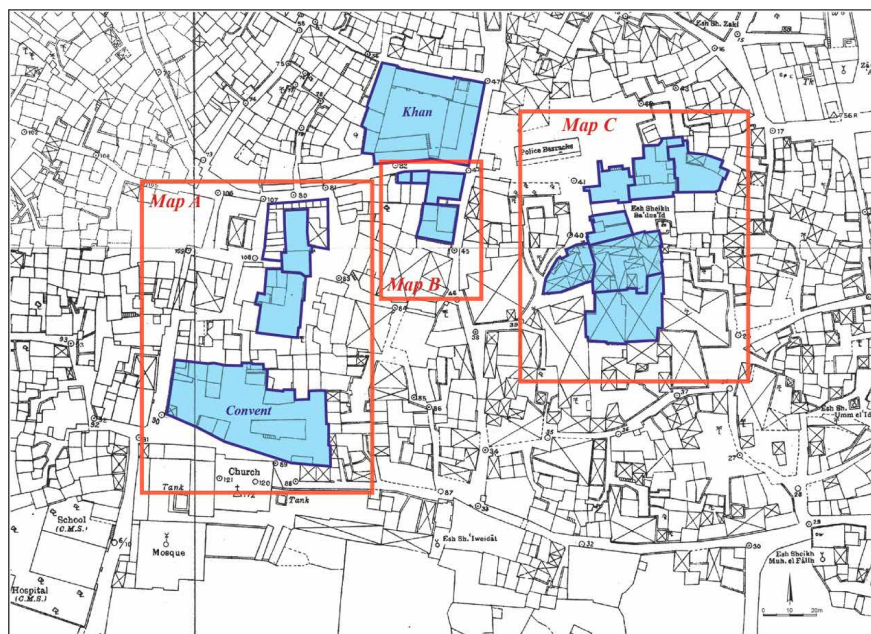
קו השבר המרכזי שהפריד עבור תושבי העיר בין השלטון העות'מאני לשלטון הבריטי נקבע על ידי מאורע מרכזי שהתרחש ב־11 ביולי 1927, עת רעשה האדמה והמיטה אסון על ערים שונות ובהן לוד, שחמישים איש מבניה נהרגו ויותר ממאה בתים נהרסו. מאז הרעש החלה יציאה מתוך הגרעין העתיק של העיר לכיוון מערב. במרוצת השנים נוצרו למעשה שתי ערים, האחת – העיר העתיקה שהתפתחה במהלך המאות ושאליה נכנסו הכוחות הבריטיים עם כיבוש העיר, ולצידה, ממערב בעיקר, התפתחה העיר החדשה שגרעינה הורכב מפליטי הרעש שונתרו חסרי כול לאחר שבתיהם נהרסו ולא שוקמו.² הדיון כאן הוא בעיר העתיקה, ובעיקר בין סוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים. לעומת המספרים הכלליים המונים את האוכלוסייה מלמעלה, כאן אנסה לפגוש אחדים מבני העיר, להיכנס לעסקיהם ולבתיהם ולהתבונן בתרבותם החומרית על היבטיה השונים, הן מבחינת המרחב הבנוי והן מבחינת החפץ הקטן בדמות מקטרת לעישון טבק.

התקופה שבה יתמקד השחזור מסתמכת על מקורות כתובים, בעיקר משני העשורים האחרונים של המאה התשע עשרה. הנתונים מתקופה זו מולבשים על תוכניות שנוצרו עשרות שנים מאוחר יותר. זאת מתוך הנחה שהשינויים, בעיקר בתוך העיר העתיקה, לא היו דרמטיים מבחינת תוואי הדרכים הראשיות והמונומנטים המרכזיים, כמו הח'אן והחמאם, לכן ביקשתי לשלב בין המקורות, העדויות הכתובות ותוכניות העיר, למרות פער הזמן ביניהם. ממדי ההעדר אילצו אותי לפנות למקורות מגוונים שלרוב אינם משולבים יחדיו במחקר. לכן הוספתי נקודות ציון בדמות כותרות משנה כדי להצביע מצד אחד על המקורות השונים, אם זו חפירה ארכאולוגית, ספר זיכרונות או צילום אוויר, לצד מקורות נוספים, ומצד שני הוספתי כותרות עבור המרחבים האורבניים-החברתיים שהסתייע לשחזורם על מפת העיר

1 מבין הדיונים על אודות התקופות הללו בעיר ראו, למשל, Yuval Ben-Bassat, *Lydda from 1800*, in ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM (Kate Fleet et al. eds., 3d ed., 2019); Moshe Sharon, *Ludd in*, ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM (Peri Bearman et al. eds., 2d ed., 2017); HAIM YACOBI, *The Jewish-Arab City: Spatio-politics in a mixed community* (2009) **אורה וקרן לוד: גיאוגרפיה היסטורית** (1977).

2 על אודות רעידת האדמה בארץ בכלל ועל השפעתה על תוכנית לוד ראו בהתאמה: Sarah Irving, *1927: Earthquakes, Unemployment, and the Infrastructure of Mandate Palestine*, 52 J. PALESTINE STUD. 3 (2023); Tawfiq Da'adli, *Ludd and Lydda: A Tale of Two Plans*, J. URB. HIST. (2022), <https://doi.org/10.1177/00961442221098416>

בדמות "איים" (איור). כך שמפת הדרכים, שעליה ננעצו נקודות הציון, שואפת להוביל לסיוור בדמיון בתוך לוד של סוף המאה התשע שערך וראשית המאה העשרים. הניסיון כאן הוא לשחזר את החלקים מתוך העיר שלא נותר כמעט כל זכר להם על פני השטח. לכן במרכז השחזור עומד הדמיון המגויס כדי ליצור מרחב בנוי, להבין את מרקמיו אם ברמת הריצוף ברחוב ואם בצורת האבנים שהבתים בנויים מהן. לצד זאת ייעשה מאמץ להעמיד חלק מהאנשים שפעלו בתוך אותו מערך עירוני לפחות בפרק זמן מסוים. בסופו של דבר נוכל אולי לדמיין רק איש אחד מכל השמות שיוזכרו. את אותו איש נוכל אולי לראות בעיני רוחנו על אופנת הבגדים שעל פיה התלבש. בנוסף, ייתכן שיעלה בידינו לדמיין את החדר המרכזי שבו בילה את מרבית זמנו בביתו ואת הנוף העירוני שנשקף בעדו. כך שהתמונה הנשקפת משילוב המקורות מסתכמת במבטו של אותו איש שיעמוד באחד הרחובות הראשיים של העיר, בחזית הח'אן שיתואר בהמשך, ועל הנקודה שמחברת בין שלושת חלקי המפה המתוארים באיור 1 (Map A, B, C). צד אחד של אותה תמונה נשקף ממבטו של האיש לכיוון מערב, אל חנותו שעמדה לצד שורה של חנויות בגבו של בית המרחץ העירוני, ואילו מבטו מזרחה, אל כיוון הרחוב המוביל לביתו, יחשוף לנו את הסראיא וקבר שיח' שעומד מעברה. אומנם שני המבטים הללו חושפים חלקים מרכזיים מהעיר, אך הם מצומצמים מאוד בהשוואה להיקפה של עיר שנמתחה על שטח של כמעט חצי קילומטר על חצי קילומטר.

איור 1. מפת לוד משנת 1929 ועליה סימון שלושת ה"איים" המשוחזרים. A רובע החמאם, B רובע הבאזר, C רובע סעד וסעיד. מתיקית המחבר ובביצועו של סלבה פירסקי.

מבוא

אלפי ימי עבודה הושקעו ב"סחנה", אך שכונה ערבית זו שומרת עדיין בראשית שנות ה-60 על ייחודה. צללית ארוכה וצרה פולחת את קו האופק ב"סחנה". זהו צריח המסגד "איל לוד", לידו מתגמדת כיפת התפילה. ובסמוך, בקירבה יתירה מתנשאת כנסיית סנט ג'ורג' הנוצרית על כתליה האדירים. הנה בית המרחץ התורכי והנה שורת העמודים המגולפים – שרידי ה"חאן". מסביב בתים עתיקים שבינותם צומחים ועולים דקלים תמירים. בולדוזרים מרימים אגרופי ברזל ומקעקעים את הישן.³

פסקה קצרה זו מתארת במילים ספורות את העיר העתיקה של לוד, שכאן נקראת "סחנה", מבנים מרכזיים בתוכה, בדמות המסגד והכנסייה, והאמצעים ששימשו למחיקתה – אגרופי ברזל. כבר במילה "סחנה", המופיעה כמשפט הראשון, ניכרת מחיקתה של העיר. "סחנה" הוא שיבוש של המילה הערבית סַכְנָה, כלומר שכונה. כינוי העיר העתיקה כשכונה הקטין את חשיבותה, שכן במקום לקרוא לה "עיר עתיקה" היא הצטמצמה לשכונה, שהינה משפט בודד החותם את הפסקה וקם להורסה. הפסקה מלווה את מבטו המתרפק של המחבר על המרכיבים הזרים לעיניו, על בית מרחץ תורכי, על עמודים מגולפים ועל דקלים תמירים המיתמרים ומזדקרים, ומסתיימת בצורך לקעקעם. בפסקה זו עומדים מצד אחד מבנים, שהם ההיבט החומרי של העיר, שיש בהם עניין, לפחות ברמה האסתטית, בדמות צריח, כיפה, בית מרחץ ועמודים מגולפים, ואילו מהצד השני עומד הצורך בקעקוע הישן ומחיקת טביעתו החומרית מעל פני הקרקע. הדיכוטומיה הזו מובילה אותנו לממצא חומרי ולמרכיביו של מרחב שמאז כבר נמחק מעל פני הקרקע. באותו חומר נבקש לגעת במאמר זה.

העיר העתיקה נמחקה מעל פני האדמה באמצעות אותם בולדוזרים שקעקעו את קירותיה בהדרגה במשך יותר משני עשורים מאז גירוש תושביה ביולי 1948. מהלומות אגרופי הברזל לא הותירו זכר מאותה עיר, למעט חופן מבנים הפזורים ללא קשר בין הבניינים שהוקמו במקומה. בניסיון לשחזר את המרחב האורבאני הזה, על היבטיו החומריים והאנושיים כאחד, אני נדרש למקורות מספר והם ממצאי חפירה ארכאולוגית, שיש לציין שהיא זעומת היקף לעומת גודל העיר; סיכומי דיונים בבית הדין השרעי; ספר זיכרונות; צילומים מהאוויר ומהקרקע; רשימות חפצים בתעודות מבית הדין ומצבות מבית הקברות. ראשית, השרידים שנותרו בשטח מספקים ממד מסוים של אותה עיר, שכן נותרו בהם הצורה והחומר. שנית, לשרידים נוספים תיעודים ויזואליים של העיר לפני הריסתה, בצורת צילומי אוויר וקרקע של חלקים מתוכה. שני המקורות הללו, שרידי העיר בשטח ותיעודה הוויזואלי מהעבר, רווחים במחקר הארכאולוגי ובמחקר ערים היסטוריות, אך הם מספקים תמונה שטוחה למדי על אודות החברה שחיה בתוך המרחב הבנוי. המקורות הכתובים, ברשימה הנוכחית בעיקר תעודות מבית הדין השרעי (בית הדין ההלכתי המוסלמי), מאפשרים לאכלס את המבנים באנשים ופותחים חלון אל היבטים חומריים בחיי היום-יום שלהם.

3 לוד 44 (ספר אלבומוי שיצא לאור על ידי עיריית לוד, אברהם פלג עורך 1976).

מחקרים העוסקים בחקירת המרחב הבנוי הסתמכו לרוב על סקר מבנים בשטח,⁴ ולאחר
 איתור וסקירת המבנים בשטח חיפשו רישומים על אודות הבעלים והפטרוניים – למשל רישום
 ווקף או העברת בעלות – בעיקר אם מדובר במבנים שנועדו לשימושים ציבוריים. בנוסף,
 מחקרים כאלה ניסו להתחקות אחר התפתחות המבנים עצמם, למשל אחרי שלבי הבנייה
 לאורך הדורות. אחד הספרים האחרונים הנוגעים למרחב המקומי הוקדש לרמלה, שכנתה
 של לוד מדרום. המחברים סוקרים את המבנים שנותרו על פני הקרקע, מציגים תיעודי מבנים
 שאינם עוד מתוך סקרים מימי המנדט הבריטי וממקמים אותם במרחב באמצעות צילומי
 אוויר ותוכניות עיר. בספר כזה, עם זאת, נעדר הממד האנושי-חברתי, שכן מלבד אזכור
 השמות של האתרים, שלעיתים מציינים את הנקברים בתוכם או את המשפחות שאכלסו
 אותם, חסרים קורות המשפחות, מעמדן החברתי או קשריהן עם הסביבה הקרובה בתוך
 העיר, או הרחוקה מחוץ לה, כגון זו שחיה בכפרים סביב.⁵
 לעומת חוקרי המרחב הבנוי, היסטוריונים בכלל והיסטוריונים חברתיים בפרט עושים
 שימוש רב בסיכומי בית הדין, שנשתמרו בתוך מחברות שנקראו סג'ילאת (או ביחיד סג'יל).
 מתוך הדייונים הללו אפשר ללמוד על מערכת המשפט המוסלמית ועל יחסה לנשים למשל.⁶
 כך גם אפשר ללמוד על המעמדות החברתיים בערים כדוגמת שכם וטריפולי.⁷ בנוסף ניתן
 ללמוד מתוך הסג'ילים על איגודים מקצועיים או גילדות, כדוגמת אלה שהתקיימו בירושלים

4 בסקר מבנים הכוונה לתיעוד המבנה על ידי מדידה של חלקיו השונים, יצירת תוכנית קרקע
 וציור חתכים המבטאים את חזיתות המבנה או את פריסתו האופקית. כך תיעוד מלא ומדויק
 מקיף את כל ההיבטים הבנויים, הן מבחינת התוכנית והן מבחינת שיטת הבנייה ושלביה.

5 RAMLA: CITY OF MUSLIM PALESTINE, 715–1917 136–142 (Andrew Peterson & Denys
 Pringle eds., 2021). ספרם של פטרסן ופרנגל ממשיך מסורת של ספרים מסוג זה שהופקו
 בהשגחת בית הספר הבריטי לארכאולוגיה בירושלים. השראה לספרים הללו היווה ספרו של
 מיכאל בורגוין שהוקדש לירושלים הממלוכית, ראו MICHAEL HAMILTON BURGOYNE, MAMLUK
 JERUSALEM: AN ARCHITECTURAL STUDY (1989). הספר כלל פרקים היסטוריים נרחבים שחברו
 בידי דונלד ליטל, אשר התחקה אחרי כתבי הקדש ומסמכים אחרים הנוגעים לכל מבנה ממלוכי
 שבורגוין וצוות אדריכלים וסוקרים תיעדו במשך יותר מעשרים שנה. אף על פי שמאז צאתו
 לאור פורסמו חיבורים ברוח דומה על אודות ירושלים האיובית והעות'מאנית, למרות ההשקעה
 הגדולה בספרים הללו הם לא הגיעו לעומק שבורגוין וליטל הובילו אליו, שכן במובנים רבים
 חיבורם סיכם מפעל חיים עבור שניהם. מפעל חיים נוסף שעדיין מתקיים הוא פועלו של דניס
 פרנגל, שותפו של פטרסון בעריכת הספר על אודות רמלה לעיל. לפרנגל מפעל כביר רב-
 כרכים שמושא חקירת המבנים בממלכת ירושלים הצלבנית. המדובר בספר שבבסיסו עומדים
 מבנים או חלקי מבנים שנבנו בימי הצלבנים, בעיקר בארץ. בשונה מהספרים העוסקים בערים,
 המפעל של פרנגל נוגע יותר למבנים בודדים, בעיקר כנסיות, ולא לערים שלמות, ראו 1-3
 DENYS PRINGLE, THE CHURCHES OF THE CRUSADER KINGDOM OF JERUSALEM (1993–2007).

6 על מעמדן של נשים בבית הדין השרעי ראו Iris Agmon, *Women, Class, and Gender: Muslim Jaffa and Haifa at the Turn of the 20th Century*, 30 INT'L J. MIDDLE EAST STUD.
 477 (1998); LESLIE PEIRCE, *MORALITY TALES: LAW AND GENDER IN THE OTTOMAN COURT OF AINTAB* (2003); BESHARA DOUMANI, *FAMILY LIFE IN THE OTTOMAN MEDITERRANEAN: A SOCIAL HISTORY* (2017).

7 DOUMANI, *FAMILY LIFE IN THE OTTOMAN MEDITERRANEAN: A SOCIAL HISTORY*, לעיל ה"ש 6.

העות'מאנית.⁸ עם זאת, ולמרות עושרו של הסג'יל, יש לסייג ולומר שאין הוא משקף נכוחה את המציאות, שכן הוא כולל מגבלות פנימיות ונועד לשמש בעיקר ככלי משפטי לניהול החברה.⁹ אך מעבודת ההיסטוריון נעדר לרוב הממד הבנוי והחומרי. כך, למשל, אנו יכולים ללמוד רבות על יחסים בתוך המשפחה, יחסים בין משפחות והיררכיה ביניהן, ועל מעמדות בשכם של המאה השמונה עשרה – מבלי שנקבל מושג על אופייה הבנוי של שכם באותה תקופה. למשל, בעבודתו של בשארה דומאני על אודות שכם מתוארים מפעלים מרכזיים לייצור סבון, שהיו מעמודי התווך הכלכליים בעיר, מבלי שהקורא יוכל לאתר את המפעלים השונים ופיזורם בתוך המרקם הבנוי.¹⁰

קיימים מחקרים המבקשים לשלב בין המרחב הבנוי, או ההיבט החומרי של העיר, לבין המקורות הכתובים, המעמיקים את ידיעותינו על החברה בתוך העיר. כך לדוגמה מחקריהם של מישל קמפוס על אודות ירושלים לקראת מפנה המאה העשרים ועבודתו של ח'אלד פהמי על אודות קהיר במהלך המאה התשע עשרה.¹¹ קמפוס בוחנת את הרכב האוכלוסייה בשכונת אל-ואד באמצעות ניתוח נתונים מתוך מחברות מפקדי אוכלוסין. כאן התוכנית השטוחה של העיר המחולקת לרבעים מקבלת ריבוד חברתי שאינו תואם את החלוקה הבין-דתית הנוקשה המתוארת על המפות של העיר ובזיכרון ההיסטורי. תחת מפה שמחולקת לרבעים המסומנים בצבעים שונים, קמפוס מצביעה על שכונה מגוונת בצבעיה מבחינת זהותם הדתית של דרייה. לעומת קמפוס, פהמי נדרש לעיר ואף לריחותיה, לרוב הפחות נעימים, מתוך המקורות המילוליים. כך פהמי מוביל את קוראיו לסיוור בעקבות הסירחון ברחובות ובשכונות קהיר העתיקה אך גם המתחדשת, כדי להצביע על האופי השונה של התחדשות במרחבים שונים. קמפוס, ועוד יותר פהמי, אינם נדרשים לתאר את המרחב הבנוי לפרטי פרטים, שלא לומר לשחזר אותו, מאחר שהם עוסקים בערים שעדיין עומדות על תיליהן. אין האמור תקף לגבי לוד, שמאמר זה עוסק בה, שכן העיר כפי שניבטה בפסקת הפתיחה נמחקה מעל פני האדמה. לכן אנו נדרשים לשלב בין המקורות השונים, זה שאימצו מחברי הספר על אודות רמלה שנזכר לעיל, המתבסס על סקר מבנים, וזה של חוקר שכם, המושתת

8 .AMNON COHEN, THE GUILDS OF OTTOMAN JERUSALEM (2000)

9 על כך ראו למשל Dror Ze'evi, *The Use of Ottoman Shari'a Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: A Reappraisal* 15 ISLAMIC LAW AND SOCIETY 35 (1998); עוד על עושר הסג'יל והיבטיו השונים ראו למשל "موسى سرور،" سجلات محكمة القدس الشرعية: إشكاليات منهجية،" أوراق عائلية: دراسات في التاريخ الاجتماعي المعاصر لفلسطين 23-1: 11 (2011).

10 BESHARA DOUMANI, REDISCOVERING PALESTINE: MERCHANTS AND PEASANTS IN JABAL NABLUS, 1700–1900 Chap. 5 (1995)

11 Michelle U. Campos, *Mapping Urban 'Mixing' and Intercommunal Relations in Late Ottoman Jerusalem: A neighborhood Study*, 63 COMPARATIVE STUD. SOC'Y AND HIST. 133 (2021); Khaled Fahmy, *An Olfactory Tale of Two Cities: Cairo on the Nineteenth Century*, *Historians Cairo: Essays Honor George Scanlon*, 155 (Jill Edwards ed., 2001)

על הסג'יל, כדי ליצור הבנה של רובדי המרחב השונים.¹² כאן מחקריהם של קמפוס ופהמי הם ציוני דרך בולטים לקראת מחקר משולב.

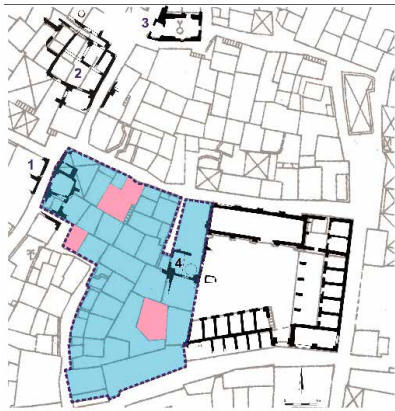
עם זאת, ולמרבח הצער, שילוב המקורות השונים אינו מאפשר הליכה רציפה בתוך העיר לוד, שכן המקורות, בייחוד אלה הפותחים צוהר על חיי החברה, מקוטעים. כך, במהלך הסיוור המדומיין שנרצה לערוך בפסקאות הבאות נוכל להתהלך ברחוב ראשי לצד אחד מבני העיר ולנופף לשלום למכריו לאורך מקטע אחד, אך נצטרך לעקוב אחרי קו על המפה מבלי לדעת מי מתגורר או עובד לצידו, בשל חוסר אזכורו בכתובים. כך נמצא את עצמנו צועדים משוק סואן ורוחש חיים לתוך ריק, מאחר שאין לנו מידע מעבר לציון הקו, עד שנגיע ל"אי" נוסף בדמות שכונה שניתן להרחיב על אודותיה מתוך המקורות השונים. הדבר דומה לנסיעת לילה בדרך צדדית לא מוארת, בלילה נעדר ירח מלא, עם פנסים הכבים ומאירים כרצונם, לרגע נעלם כל הנוף סביב ולאחר כמה רגעים הכול נראה בברור. הליכה דומה בתוך העיר העתיקה של לוד אני מבקש לערוך במאמר זה. ההליכה היא בתוך החלקים המוארים, שהם בדמות איים ברורים יותר בהשוואה לחלקים שאינם מוזכרים במקורות ונשארים בחשכה.

מקור ראשון: חפירה ארכאולוגית וסקרי המבנים

בחפירות ארכאולוגיות שערכנו בצמוד לח'אן אל-חילו, שעמד במרכז העיר העתיקה, נחשפו מבנים הצמודים לח'אן ממערב ורחוב צר שלצידו עמדו מבנים.¹³ כאן נעשתה עבודה ארכאולוגית קלאסית של חשיפה וניסיון שחזור של השרידים, או לפחות דמיון צורתם, אך בעוד ששחזורם כאלה נעשים לרוב בעבור שכבות עתיקות יומין הניסיון כאן הוא לשחזר מבנים שחרבו לפני פחות משבעים שנה. המבנה הצמוד לח'אן הורכב לפחות משלושה חדרים שלהם קיר משותף ואשר תוחם את הח'אן ממערב. החדרים נמצאו מרוצפים ברצפה יצוקה ובפינותיהם עמדו בסיסי אומנות שכל הנראה תמכו בקמרונות צולבים. לפי צילום אוויר של העיר בימי המנדט נראה שבצידו הזה של הח'אן, ממערב, עמד מבנה בן שתי קומות. מכאן שהחדרים שנחשפו בחפירה היו חלק מקומת קרקע שתמכה בעוד קומה מעליה (איור 2). כדי לשחזר את המרחב, אם כן, נעזרנו הן בצילום והן בממצא החומרי. קטע הרחוב הצר יחסית שנחשף גם הוא ממערב לח'אן היווה חלק מרחוב ראשי שחצה את העיר מצפון לדרום. רצפת רחוב זה הייתה מורכבת מעפר מהודק. אל הרחוב נפתחו מבנים משני צידיו, ממזרח וממערב (איור 2, מבנה מס' 1).

12 בעיר, שנחזקה מעל פני האדמה, ההעדר עולה על המצאי, אי לכך מרב הדיון מבקש לעסוק בהעדר, שלמרות המאמץ לשחזרו בדמיון הוא נוכח באופן משמעותי. ההעדר כאן נוגע בכל היבט, הן העדר העיר הפיזית, העדר אנשי העיר, ואף בכל הקשור לעדויות שלהם, הן הכתובות והן המועברות בעל פה. לכן התמונות המשוחררות כאן הן, במובנים רבים, ניסיון להתמודד עם אותו חוסר מתוך הבנה שהעדר הוא ממד נוכח שלא ניתן לגשר עליו או למלא אותו. על העומד מאחורי דרך מחשבה זו ראו Yael Navaro, *The Aftermath of Mass Violence: A Negative Methodology*, 49 ANN. REV. ANTHROPOLOGY 161 (2020).

13 תאופיק דעאדלה "ח'אן אל-חילו: סיכום לקראת עונת החפירה העשירית" *דיוספוליס – עיר האלוהים ג'* 141 (2017).

איור 2. א. צילום אוויר של החדרים הצמודים לח'אן ממערב. ב. מפת העיר משנת 1929 ובה מסומנים בשחור כהה המבנים שנחשפו בחפירה ושעדיין עומדים בשטח. חדר C בצילום מסומן במספר 4 על התוכנית. מתיקיית המחבר ובביצועו של סלבה פירסקי.

המבנה בצד מערב נחשף יותר במהלך החפירה. אחד החדרים המרכזיים בו היה מרוצף באריחים בגוון אדום. אל חדר זה נכנסו ישירות מהרחוב דרך פתח שהיה קרוע ככותלו המערבי. מבנה זה, שעמד במזרח הרחוב, היה חלק מקבוצת מבנים שנפתחה לחצר משותפת (החצרות מסומנות על מפת העיר באיור 2 בבורדו), מבנה שנקרא בערבית חוש. קצהו המזרחי של המבנה גבל בסמטה שהייתה צמודה לח'אן ממערב ושאליה נפתחו החדרים שהיו צמודים אליו. עוד גבל בחוש מצד צפון רחוב שחצה ממזרח למערב ועבר גם מצפון לח'אן, ואילו מדרומו של החוש עברה סמטה מתפתלת שהגיעה לרחוב ראשי אחר שחצה את העיר ממזרח למערב וחצה מול הח'אן מדרום. רחוב זה ייקרא במסמכים שנדון בהם בהמשך רחוב הפְּנֵר, ולאורכו יגורו משפחות שאת חלקן גם נפגוש בהמשך.

חפירה ארכאולוגית אחרת חשפה מבנים נוספים שעמדו לאורך הרחוב שחצה את העיר מצפון לדרום (איור 2, מבנה מס' 2 על מפת העיר).¹⁴ אופיים של מבנים אלה אינו ברור, אך ניתן לעמוד על תוואי הקירות ועל חלק מהממצא בתוך המבנים. עוד לאורך הרחוב נמצאים עדיין שרידיו של קבר שיח' שתועד על ידינו והוא קברו של שיח' מחמד אל-ג'יסר (איור 2, מבנה מס' 3).¹⁵ כך שבסיכום תוצאות החפירות והסקר בריבוע שסבב את הח'אן ניצבים לפנינו קטעים מתוך המערך העירוני שעמד לפני הריסת העיר. את מערך המבנים הללו ניתן למקם על תוכנית העיר שצוירה לפני ההריסה. תוכנית העיר משנת 1929 מציינת קווי מתאר של המערך העירוני ואינה מצביעה על הרכב המבנים או כוללת מידע מעבר לסימון תוואי המבנים והרחובות. השילוב בין התוכנית וחשיפת המבנים בחפירות מאפשר הבנה של מערך המבנים, שכן במפת העיר למשל אין ציון מפלסים. בחפירת המבנה הצמוד לדרך החוצה את העיר מצפון לדרום נמצא שחלק מהמבנה שקוע מתחת למפלס הרחוב ואילו

14 ראו שם, איור 18.

15 על אודות מבנה הקבר של שיח' מחמד אל-ג'יסר ראו Tawfiq Da'adli, *Remains of Ottoman buildings in the city of al-Ludd*, 96 DER ISLAM 158 (2019).

חלקים אחרים הם במפלס הרחוב, מכאן שייתכן שהחלקים שבמפלס הנמוך שימשו כמרתף או כמחסן מתחת לקומות המגורים שהיו ממפלס הרחוב ומעלה. עוד חשפה החפירה ברחוב מערכת צינורות ברזל שהובילו מים למבנים השונים בעיר, כמובן שאין מפת העיר מראה את הפרטים הללו ועוד אחרים.

לצד תוואי הקירות ויצירת תוכניות, גם אם חלקיות, בממצא החומרי שנחשף בחפירה ואשר מקושר למבנים יש כדי ללמדנו עוד על טיפוסים הכלים שהשתמשו בהם בני העיר. למשל, מתחת לרצפת אחד החדרים הצמודים לח'אן ממערב נחשפו מקטרות חרס לעישון טבק, ספלי קפה, נרות שמן וכלי שולחן למיניהם. מכלול זה, שהיווה בעיקרו כלים שיצאו מכלל שימוש והושלכו לערמות עפר, הם למעשה חלק מהפסולת שבעלי הבית הניחו מתחת לרצפה כדי לתמוך בה.¹⁶ אין מדובר בכלים שלהם בהכרח, ובוודאי לא במכלול שהם עשו בו שימוש לפני שנטשו את הבית. על כן הוא מהווה דוגמה לכלים מהתקופה, אך לא ניתן לחברו ישירות לתושבי הבית.

סיכום ראשוני זה של חלק מתוצאות החפירה מהווה דוגמה למה שניתן ללמוד על העיר מתוך חפירה ארכאולוגית. חלק מהמבנים נחשף, לא בהכרח הבנו את השימוש בחדרים או במבנים השונים, ולא למדנו על אודות דייריהם. כאן דוגמה למכלול שיש בו דמיון לעבודה שהובאה לעיל והתמקדה ברמלה. כלומר סקר של מבנים, במקרה של לוד – בעיקר שרידי מבנים והצבתם על המפה העירונית. כדי "לאכלס" את המבנים הללו באנשים אנו נדרשים למקורות שנמצאים מחוץ לארגז הכלים הארכאולוגי. כאן התעודות הכתובות, ובמקרה של לוד תעודות מבית הדין השרעי שהיה קיים בעיר, אך גם מבתי דין אחרים שאליהם הגיעו אנשי לוד, כמו בית הדין בירושלים והקרוב יותר ביפו, מהווים מקור עשיר על אודות החברה שחיה במקום. התעודות הללו מציבות אנשים בתוך הבתים ומאפשרות חבירה אליהם בסמטאות העיר.

מקור שני: תעודות מבית הדין השרעי

בקיץ 1875 הלך לעולמו שיח' עלי בן אחמד אל-נאבולסיה והשאיר את אלמנתו בכריה בת עלי חסן אל-רמלי להתמודד עם בני בעלה המנוח מאשתו הראשונה על הירושה. לאחר סיכום מיטלטליו של השיח' הופרש לאלמנה שלישי מסכום ערך המיטלטליו, שבהם היו כלי בית וחבילת ספרים. בערך חודש לאחר שסוכמה הירושה בבית הדין חזרו בניו של המנוח וביקשו לקבל לידיהם את בית אביהם, שבו שכנה בכריה, ואת המטע שהיא התפרנסה ממנו.¹⁷ שתי הישיבות, שהתקיימו בבית הדין השרעי בלוד, הפרידו בין שני סוגי הנכסים שהיו בבעלות המנוח. במקרה של אל-נאבולסיה הסתפקו במניין החפצים וסיכום ערכם. אלה הופרדו מנכסי הדלא נידי, אשר נידונו בישיבה אחרת. הסיכום בדבר המיטלטליו היה

16 בחפירות הח'אן נחשף שררוב בעת שיפוץ רצפות בתוך מבנים הן הגובהו באמצעות הנחת מילוי אדמה המעורב בחפצים שונים, כגון חרסים וזכוכית. המדובר ככל הנראה בערמות פסולת שהובאו למבנה מאתר פסולת קרוב והונחו כמצע לפני יציקת הרצפה.

17 מואססת אחיא אל-תוראת' ואל-בוחות' אל-אסלאמה [המכון להחייאת המורשת וחקר האסלאם], אבו דיס, תיק 8/1292/1,1/16 עמ' 38-39, 48-49.

ענייני וקצר, ואילו הדיון בדלא נידי היה ארוך ואף כלל התייעצות עם שופט ביפו. לעניינינו כאן חשובה ההפרדה בין הנכסים, הפרדה שחוזרת גם במקרים אחרים שבהם נדון בהמשך. גם אם בני אל-נאבולסיה לא מכרו את החפצים כדי למסור את שלישי ערכם לאלמנה, דבר שאין בדינו נתונים על אודותיו, ניכר שיחסם למיטלטלין אינו זהה ליחסם לבית ולמטע. כאן ניתן לטעון שתפיסת הבית עומדת בכסיס המשפחה,¹⁸ ומכאן שהיחס למרחב הבנוי, ובעיקר זה שגרים בו, אשר סביבו התקיימה מערכת חוקים שלא תמיד נוסחה או הועלתה על הכתב, שונה בתכלית מהיחס לחפצים, גם אם הם יקרי ערך.¹⁹

המקרה של בכריה ובני נאבולסיה נועד להובילנו לאולם בית הדין וממנו למבט על שני המרכיבים העיקריים שארון בהם כאן, המרחב הבנוי והחפצים. לצד שני אלה, שמהווים מוקד דיוננו כאן, עולים היבטים חברתיים של חיי העיר, שנשתמרו בסיכומי ישיבות בית הדין. חלקם התייחס לענייני משפחה, כגון נישואים וגירושים או אפטרופסות על ילדים, ואחרים פירוטו ירושות או נגעו למכירת נכסים. הישיבות מציינות את שמות הנוגעים בדבר, את תאריהם וכן את דתם – מוסלמים, יהודים ונוצרים. קנייה ומכירה של נכסים הייתה במוקד העסקאות, אך גם ממכר בעלי חיים, בעיקר פרות ופרדות, היה חלק מהסחר שהתנהל מעל הדפים.²⁰ בולט ההבדל ביחס כלפי סוגי הנכס השונים, שכן נכסי דלא נידיה זכו לתיאור מפורט יותר ממיטלטלין, והצגתם כאן היא בגדר העמדה של מרחב בצורת המבנים שהיו בו מצד אחד, והבאת הממד החומרי בצורת הכלים מהצד השני. רובד אחר הנוגע לחפצים,

18 על אודות מרכזיותו של הבית עמד דומאני במחקרו המשווה בין טריפולי לבין שכם. ממצאי מחקרו הראו שבטריפולי המטע עומד בבסיס המערכת המשפחתית-כלכלית ואילו בשכם הבית הוא העומד בבסיס זה. הוא מסכם את חשיבות הבית עבור אנשי שכם, שיש בה כדי להסביר גם את חשיבות הבית בלוד ואף בערים אחרות בארץ, במילים הללו: "Dar was solid and immovable: the headquarters of a household, constituting a discrete corporate entity centralized around the male. Dar was the key marker in the built environment of the city that defined a family name's longevity and its potential wealth, power, and status in the larger society. Dar was the anchor of surplus extraction networks connecting the city to its hinterlands, as well of manufacturing and trade networks on the local and regional levels. Dar, not surprisingly, was and still is the word used in Nablus DOUMANI, (and southern Bilad al-Sham in general) for both 'house' and 'family'".

FAMILY LIFE IN THE OTTOMAN MEDITERRANEAN, לעיל ה"ש 6.

19 על יחס שונה לחפצים, שכאן אני מבקש לכלול בהם גם בתים, ראו תמר אלאור "במקום שבו נגמר הגוף: אנתרופולוגיה של קצוות" מחשבות על נעליים 229, 236-240 (אורי ברטל, גל ונטורה ועינת לידר עורכים 2014).

20 סיכומי הישיבות בבית הדין השרעי נשמרו בתוך מחברות הסג'ילאט. כאלה היו בכל בית דין, וכאן אנו נדלה מידע מתוך שלושת המוזכרים. העתקים של התעודות הללו קיימים בספרייה הלאומית, שם מצוי העתק של חלק מהסג'יל הירושלמי; בספרייה על שם יונס וסוראיה נזריאן באוניברסיטת חיפה, שם מצוי חלק מסג'יל יפו, וחלק אחר מאותו סג'יל מצוי בארכיון המדינה. רצף המספרים בארכיון המדינה של סג'יל יפו שונה מזה שנמצא בחיפה והוא מתחיל במאות, כך שמספר הסג'יל מיפו שמעל המספר 300 המוזכר במאמר זה נמצא בארכיון המדינה, ואילו המספרים שמתחת למאה הם העתקים מחיפה. עוד נשתמר תיק בודד מסג'יל לוד השמור באבו דיס. בהפניה לכל סג'יל אציין את העיר, את מספר הסג'יל ואת העמודים.

שלהבנתי יכול להתגבש רק לאחר הגדרת המצאי, הוא המשך חקירת תפקיד החפצים בעבור הפרט והחברה, שתקצר הידיעה מלדון בו כאן.²¹

בבואו לתאר בית שנמכר, כתב הרשם בבית הדין את שם הנכס לפי שם בעליו וציין את הגבולות הסובכים אותו מארבעת הכיוונים, בדרך כלל מדרום ועד מערב. קביעת גבולות הנכסים באופן זה מאפשרת להיסטוריון לשחזר את המערך העירוני ואת חלוקת העיר לפי רבעים. בעיר שעדיין קיימת, כירושלים, מערך זה מאפשר התחקות אחר בעלות על נכסים לאורך הדורות וכן אחר שינוי בממדי הנכס, אם התרחב או חלילה ניוזק ממכות הטבע או האדם. בעיר שאינה קיימת עוד, כמו לוד, גבולות הנכס יכולים לסייע בשחזור מערך העיר המשווער. שילוב הרשמים מבית המשפט עם תוכנית עיר או צילום אוויר והממצא מהחפירות מאפשר התחקות אחרי הבתים והמבנים השונים בעיר.

התמונה המתקבלת יכולה להיות חלקית ביותר, שכן היא תלויה בגורמים מספר. במקרה של לוד לא נשתמרו ישיבות רבות של בית הדין השרעי העירוני המאפשרות מעקב אחרי העיר לאורך חצי מאה או מאה שלמה, בניגוד לירושלים או שכם, לדוגמה. לעיתים רשמו בני לוד את נכסיהם בבית הדין ביפו, אך גם התיקים מבית הדין ביפו אינם שלמים, ולכן אינם מאפשרים מעקב רציף ויש בו פערים ניכרים לאורך המאה התשע עשרה, המאה שמתוכה מגיעים רוב הסיכומים מיפו (להבדיל מירושלים, שבה השתמרו דיונים מהמאה השש עשרה).²² לצד המגבלות שהמסמכים מציבים, ניכר גם שהעיר משתנה לאורך השנים, כלומר אם מתחקים אחר העיר במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה אין זה אומר שאותו מצב שרר במחצית השנייה של המאה, ובכך נמצא המשחזר מול פערים שאינם מאפשרים הבנה מלאה של המערך העירוני.

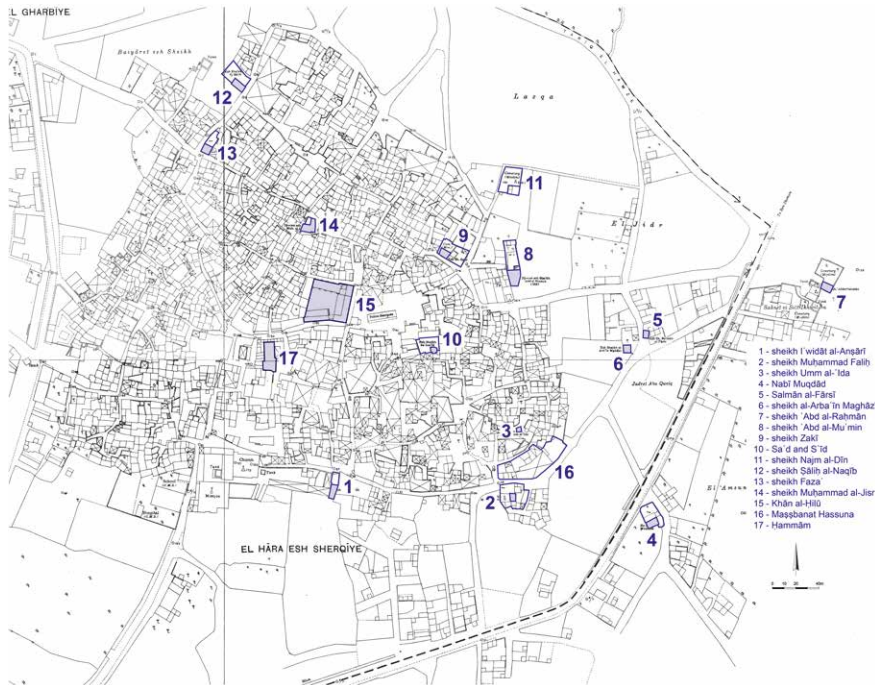
מכשול נוסף הוא העדר הדיונים בבית הדין השרעי על אודות מונומנטים מרכזיים, למשל ח'אן אל-חילו ובית המרחץ הציבורי שעמד לא רחוק ממנו (איור 3, מס' 15 ו-17). באלפי התעודות מבתי הדין השונים אין ולו דיון אחד הנוגע לשני המבנים המרכזיים הללו, ואם הם מוזכרים הרי זה רק כגבולות של נכסים ותו לא. גם מבנים פחות גדולים כמו זאויות (מקומות התכנסות של צופים) וקברי אווליא (חברי האל, צדיקים), כמו זו של שיח' מחמד אל-ג'יסר שעמדה על אם הדרך שתוארה לעיל, אינם מוזכרים בדיונים הנוגעים בעיקר לחיי החול בעיר.²³ העדר נקודות הציון הללו מקשה על מיקום המיפוי שלנו על פני מפה או צילום אוויר.

21 מחקריו של תאופיק כנעאן, שתיעד בימי המנדט היבטים שונים בחיי החברה הפלסטינית, בעיקר הכפרית, הם בגדר העמקה להבנת תפקידם של חפצים וגם בתים ומשמעותם בעבור החברה שהשתמשה בהם. החפצים שכנעאן התמקד בהם הם חפצי מגיה, ופחות כלי יום-יום. על אודות כנעאן ומחקריו ראו Khaled Nashef, *Tawfik Canaan: His Life and Works*, 16, JERUSALEM Q. FILE 12 (2002).

22 דיונים בירושלים העות'מאנית מתוך הסג'יל ראו למשל Amnon Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem* (1989); Amy Singer, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem* (2002).

23 מגבלת המקור המשפטי בכל הקשור למבני ציבור מצביעה על אופיים של הדיונים שמתנהלים בו, שכן לבתי משפט יש הרכב מוגדר בכל הקשור בסמכות שיפוט או כללי פרוצדורה. כך נמצא

ללקונות הללו יש אופי מעמדי ברור. עשירי העיר רשמו את נכסיהם או הורישו אותם לצאצאיהם בבית הדין, ולכן אנחנו יכולים ללמוד על מיקומם במרחב. לעומתם, את העניים הרשם בבית המשפט פוגש רק כשהם מתחתנים או מתגרשים, שאז הוא רושם זאת בשורות בודדות. אי לכך, חלק גדול מהמערך העירוני הנובע מתוך הדיונים הללו הוא מערך של משפחות מרכזיות או משפחות גדולות, וקולן או מיקומן של המשפחות מהמעמדות הנמוכים יותר כמעט אינו ידוע. העיר הנשקפת בסופו של התהליך היא העיר הראשית או מרכז העיר, שם שכנו בתי האמידים או בתי המשפחות המרכזיות, ופחות אנו לומדים על שולי העיר הפיזיים או הרבעים המרוחקים מהמרכז. היבטנו על העיר מתוך דיוני בית הדין, לפיכך מצטייר נוף מחורר, מלא לקונות, שאנו נדרשים להשלים באמצעות מקורות אחרים. כך משתקפת בפני החוקר המביט על העיר מתוך דיוני בית הדין מציאות חברתית עירונית שאינה משקפת את העיר כולה.

איור 3. לוד, תוכנית העיר משנת 1929 ועליה סימון הח'אן, החמאם וקברי קדושים. סביבות המספרים 17 (החמאם), 15 (הח'אן) ו-10 (סער וסעיד) הן אלה שהתמקדנו בהן. מתיקית המחבר ובביצועו של סלבה פירסקי.

שיש בדיונים הללו מידע רב עבור ההיסטוריון החברתי או האורבני, אך לצד זאת יש להבין את המגבלה ומתוך כך את סוג התמונה המצטיירת מתוכם.

האי הראשון: שילוב מקורות לשחזור רובע החמאם

אחד הרבועים שניתן לשחזור מתוך סיכומי בית הדין הוא רובע בית המרחץ הציבורי, החמאם כפי שהוא נקרא בפי בני העיר ובתעודות. החמאם עמד במרכז השווקים של העיר ועל אם הדרך שחצתה אותה ממזרח למערב ועברה בחזית הח'אן, שהיה אכסניית הסוחרים הראשית בעיר. כיום אין שום ביטוי לסביבת החמאם, על כל החנויות ובתי הקפה שסביבו, שכן הם קועקעו באגרופי הברזל שנזכרו בפתיחה. התיעודים הבודדים לסביבה זו הם בצילום אוויר משנת 1936, שבאמצעותו ניתן להצביע על מיקום בתוך העיר. לצד זאת, ניתן למקם את החמאם בתוכנית העיר משנת 1929.²⁴ תוכנית זו תהווה בסיס לשחזור המרקם החברתי-אנושי ברבועים השונים שיוצגו כאן. לתוך התוכנית נשתול מידע שנדלה מתוך סיכומי בית הדין השונים, שנרשמו בעיקר לקראת סוף המאה התשע עשרה (איורים 1 ו-3).

אחד הנכסים הגדולים ביותר ברובע היה החוש של משפחת עלמי. חוש זה מתואר באריכות בתעודת ההקדש של אל-סיד שמש אל-דין אפנדי בן סעודי אל-עלמי שנרשמה בבית הדין בירושלים בשנת 1845 (איור 4, מבנה מס' 8).²⁵ שם נזכרים, בין היתר, בית מגורים, בית בד ובית חרושת לייצור סבון. הבית מכיל ארבעה חדרים. מדרום גבל בו בית השיח' שעבאן הארון וממערב אדמת החוש, שם גם הייתה הדלת, מצפון בית הבד הנזכר מטה עד בית המרחץ והחנויות הצמודות אשר מוזכרים גם הם מטה, וממערב גם החנויות. בית הבד אשר צמוד לבית הנזכר, המורכב מארבעה קמרונות שבתוכם אגן, מתקן ללישה, תנור ואבני הדריכה לסומסום, גובל בו מדרום, ממזרח חצר החוש ושם השער, מצפון בית המרחץ וממערב החנויות. בין הנכסים נמנה גם בית חרושת לייצור סבון, הכולל שתי קומות וקמרונות רבים, ומתקנים מספר שנועדו לתהליך הייצור. בקומה התחתונה אגנים לייבוש הקלו,²⁶ קדרת נחושת ושני בורות מים לאיסוף מי הגשם. בקומה העליונה מחסן לקלו, חדר לאחסון הסיד ומטחנה לקלו, ומדרגות אבן המובילות לאזור פריסת הסבון.²⁷ כך שלמשפחה היה קו ייצור שלם שנועד להפקת שמן זית, וזה כושל לאחר מכן להפקת סבון.²⁸

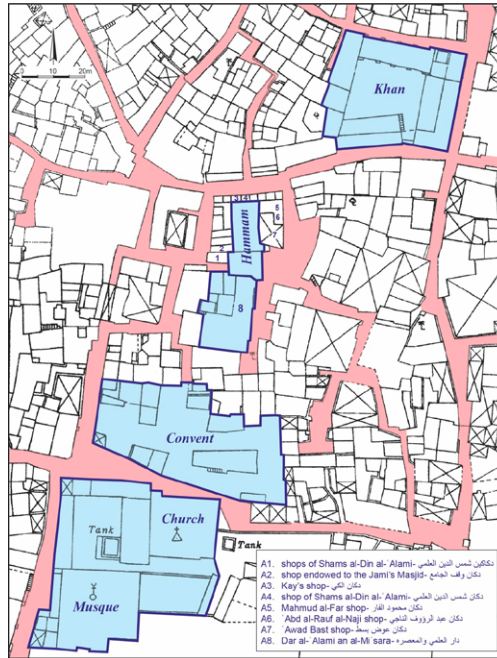
24 צילום האוויר ותוכנית העיר נמצאים בתיק לוד בארכיון רשות העתיקות.

25 סג'יל ירושלים 330, עמ' 14-21.

26 הקלו הוא אפר צמחייה שגדלה במדבר ושאספיה הנוודים, ייבשו ושרפו אותה ואת האפר שלה מכרו לבתי חרושת לייצור סבון, שכן היא היוותה בסיס אל מול חומציות השמן. על תהליך הייצור ראו DOUMANI, REDISCOVERING PALESTINE, לעיל ה"ש 10; NASEER R 'ARAFAT, NABLUS CITY OF CIVILIZATIONS 148 (2012).

27 שרידי בית חרושת לייצור סבון נחפרו בידי המחבר בירושלים, ראו תאופיק דעאדלה, "מפעל לייצור סבון מהתקופה העות'מאנית בסוק אל-פח'ר, העיר העתיקה, ירושלים", עתיקות 67 119 (2011). שם מובא גם מעט הסבר על אופי המתקנים; בנוסף תועדו בלוד מבנה שכלל בית בד, מטחנה להפקת טחינה מסומסום ומתקנים לייצור סומסום, ראו Da'adli, *Remains of Ottoman buildings in the city of al-Ludd*, לעיל ה"ש 15.

28 בתעודות אחרות נמנים גם כרמים רבים שהמשפחה מורשה מאב לכן לאורך הדורות ובהם גם גידלו זית לצד גידולים אחרים כמו הסומסום, שנלקח אחר כך להפקת טחינה ומוצרים אחרים. בין העסקים נמנים גם מאפייה וכן מחסן גדול לחומרים השונים. זאת לצד הבתים הרבים שנמצאו פזורים גם ברבועים אחרים של העיר ולא רק הבית המרכזי שמצפון למסגד

איור 4. לוד, קטע מתוכנית 1929 וסביבת החמאם ועליה מסומנים חלק מהנכסים המוזכרים בסג'יל. מתיקית המחבר ובביצועו של סלבה פירסקי.

בתיאור נכסי העלמי בלוד צוין החמאם, שהוא אחד המונומנטים הציבוריים שפעלו בעיר בחסות הווקף, תיאור שמאפשר לנו למקם את נכסיו על המפה.²⁹ כדי להבין טוב יותר את סביבת החמאם, ובעיקר להעמידה על תילה מבחינת הנכסים שסבבו אותה, נדרשנו לתעודות נוספות מבתי הדין, שאומנם אינן מתארות בהכרח הקדשים גדולים כמו זה של אל-עלמי, אך מספקות פיסות נוספות בשחזור המערך העירוני בשכונת החמאם. תעודות אלה מאפשרות להעמיד את החמאם במרכז התוכנית ולצייר חצר פתוחה בצידו המזרחי, שמצפון לה עמד ביתו ושלוש חנויותיו של ע'ווצ' בסט (איור 4, מבנה מס' 7), באלו גבלו מצד צפון החנויות

ושלאחר מכן כל השכונה נקראת על שמו כשכונת סעודי, זאת במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. כאן המקום לציין שמשפחת אל-עלמי היא אחת המשפחות הירושלמיות הוותיקות, בניה היו ראשי מסדרים צופיים לאורך מאות השנים ואף ניהלו נכסי הקדש בארץ, על כן לא חריג שיעקר נכסיהם הובאו לרישום בבית הדין הירושלמי. בני המשפחה יצרו להם סניפים בלוד, ביפו ובעזה. במהלך המאה התשע עשרה היה לחלק מבניה מעמד רם, בעיקר במנהל של מחוז יפו. ראו DROR ZE'EV, AN OTTOMAN CENTURY: THE DISTRICT OF JERUSALEM IN THE 1600S (1996) 72-73; محمود يزيك مدينة البرتقال يافا حضارة ومجتمع 1700-1840 (2019) (להלן: יזבכ).
 29 ווקף הוא הקדש מסוגים שונים: משפחתי, שבו נכסי המשפחה נרשמים כהקדש וכך נמנעת מכירתם בעתיד, וציבורי, שמוקדש לתמיכה במוסדות ציבור או באתרים קדושים, דוגמת החרם בירושלים וזה שבחברון.

של עבד אל-ראוף אל-נאג'י, ובה גבלה מצפון החנות של החאג' מחמוד אל-פאר. ממערב לחנותו של אל-פאר עמד התנור של בית המרחץ ואילו מדרום – החנות של צלאח נאג'י. עוד מדרום לחמאם עמדו הבית ובית הבד לייצור טחינה של השיח' שמש אל-דין אל-עלמי הנזכר לעיל. עוד במבואה שהובילה לחמאם מצד מערב עמדו שש חנויות של אל-עלמי (איור 4, מבנה מס' 1). מצפון לשורת החנויות הללו עמדה חנות שהייתה רכוש ההקדש של המסגד הגדול בלוד. בחלקו הצפוני של החמאם עמדו חנויות נוספות בבעלות אל-עלמי ולצידן חנויות משפחת אל-כי (איור 4, מבנים מס' 3-4).³⁰

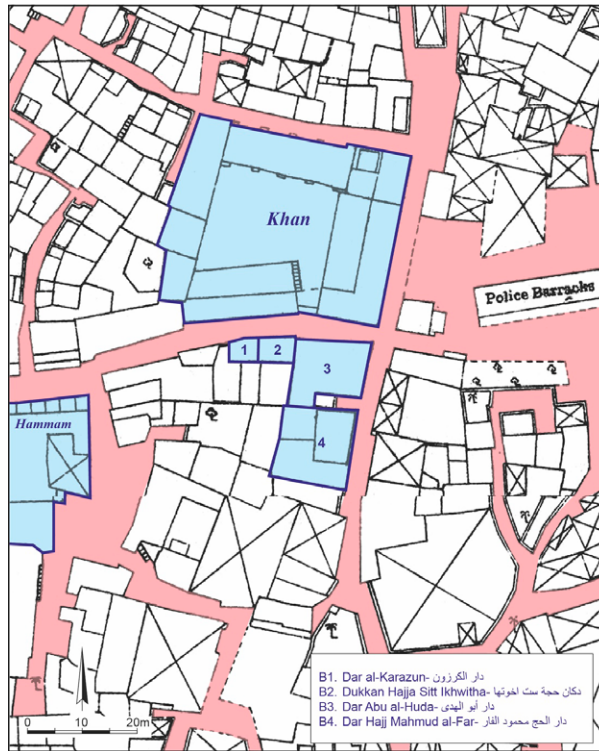
אם נרצה לערוך סיור וירטואלי מסביב לחמאם, לאחר שרחצנו בחדרי הפושרים ואלה מלאי האדים, היינו יוצאים דרך שערו הראשי הפונה מערבה לסמטה צרה כשמימין לנו ערוכות לאורכה החנויות של שמש אל-דין אל-עלמי, שייתכן שהציגו למכירה גם מוצרים מבית החרושת לייצור טחינה לצד קוביות עטופות נייר של סבון, גם הן מבית היוצר שבבעלותו (איור 4). לאחר שחלפנו על פני החנויות נוכל לפנות ימינה לכיוון צפון, שם הייתה חנות המסגד שלבטח הוחכרה לתקופות קצרות לאדון אחר שהציג בה את מרכולתו. עוד נלך לצד שורה של חנויות שלצערנו אינן מיוצגות במסמכים שבידינו, אך בשלב מסוים נגיע לצומת שבו נצטרך להחליט אם לפנות ימינה או שמאלה על הציר המרכזי שחצה את העיר ממערב למזרח, ואשר נקרא סוק אל-בַּזַר. אם נפנה ימינה נעבור על פני חנות נוספת של שמש אל-דין, וכן על פני חנויות של בני משפחת כיאלי שגם להם היו בעיר בתי יוצר לשמן זית וכן לסבון. כמו פהמי, נוכל כאן גם להריח את העיר. מאחורי החנויות ייתכן שנראה עמוד עשן העולה מארובת החמאם שזה מכבר עזבנו, שכן בצד זה עמד התנור שחימם את מי החמאם. לאחר שנחלוף על עוד חנויות בשוק, נוכל לפנות ימינה פעם נוספת ולהקיף את החמאם וכאן להגיע לסמטה ללא מוצא שלצידה יש חנויות. בשורה שלימיננו, שתגבול בחמאם ממזרח, תעמודנה החנויות של מחמוד אל-פאר, עבד אל-ראוף אל-נאג'י ועווצ' אל-בסט. אם נמשיך, ייתכן שנפגוש ערמות גפת המוצאות מחלקו האחורי של בית הבד להפקת שמן זית שבבעלות משפחת חג'אזי. עוד מדרום נחצה ליד ביתו של סולימאן בלביס ושכנו אסמעיל שמוט,³¹ בבתים אחרונים אלה גובל המנזר היווני-אורתודוקסי, שחומתו הצפונית עומדת ככותל הסוגר את הסמטה על כל מרכיביה (איור 4, Convent). כאן בשכנות למנזר היווני עמד גם ביתו המפואר של רֶזַק מנייר שמתואר כקֶצֶר, כלומר ארמון. עוד בסביבה היה בית משפחת נועא ובית עמר בן אל-חאג' ח'ליל חמאד.³²

30 Da'adli, *Remains of Ottoman buildings in the city of al-Ludd*, לעיל ה"ש 15.

31 לא הצייר הנודע שהוגלה מהעיר ב-1948, אלא אחד מסביו, ככל הנראה. על אסמעיל שמוט וייצירתו המתארת גם את ההגליה מעיר מולדתו לוד ראו *تمام الاكحل اليد ترى والقلب يرسم، سيرة تمام الاكحل وإسماعيل شموط (2016)*. שכם היא, ככל הנראה, עיר המוצא של משפחת שמוט; שם היו אנשי דת מקרבה וגם סוחרים ממעמד גבוה שבאו בקשרי חיתון עם שכבת המשפחות ששלטה בעיר לאורך התקופה העות'מאנית, ראו DOUMANI, *REDISCOVERING PALESTINE: MERCHANTS AND PEASANTS IN JABAL NABLUS*, לעיל ה"ש 10, בעמ' 67.

32 סג'יל יפו 29, עמ' 38.

האי השני: שחזור סוק אל-בִּזְר במרכז העיר

איור 5. שכונת אל-בזר וסביבת ביתו של חג' מחמוד אל-פאר. מתיקית המחבר ובביצועו של סלבה פירסקי.

אם במקרה הכרנו את החאג' מחמוד אל-פאר, שזה מכבר חלפנו על חנותו (איור 4, מבנה מס' 5), ייתכן שהוא היה מזמין אותנו לארוחת הצהריים בביתו, שנמצא בהמשך רחוב שוק אל-בזר. לצד מחמוד אל-פאר, שעוד מעט נצליח גם לתאר את האופנה שאימץ, היינו עוברים ברחוב שמצידו השמאלי, בכיוון צפון, שורת חנויות הבנויה כחלק מהחזית המחודשת של ח'אן אל-חילו. מולם עמדו בשורה ממערב למזרח החנויות של משפחת כרוון, שמעליהן גם היה בית כרוון, החנות של הגברת סת אח'ות'הא, שעוד נרחיב על אודותיה, ולאחר מכן היינו מגיעים לבית אל-חאג' עבד אל-מג'יד אבו אל-הודא אל-תאג'י, שחלש על ריבוע די גדול מול הכניסה לח'אן ועד לרחוב שעבר ממזרח לח'אן (איור 5, מבנה 3).³³ כאן היה חאג' מחמוד מחווה לימין בצומת שפגשנו, כך שהיינו עוברים את בית אבו אל-הודא, שבקומתו הראשונה שלוש חנויות, ולאחר מכן מגיעים לסמטה המרוצפת שהובילה לביתו של החאג' אל-פאר. סביר שהחאג' היה מעלה אותנו בגרם המדרגות שהוביל לקומה השנייה, שם היה חדר קבלת האורחים המפואר שלו, שמעליו התנוססה כיפה שאף ייתכן שהיו בבסיסה גומחות מוקרנץ

(גומחות המגולפות בדירוג של שורות) שעיטרו את חלקה הפנימי. בית דומה שעדיין עומד על תילו בעיר רמלה הסמוכה, שהיה גם הוא בבעלותו של עבד אל-מג'יד תאג'י, שכנו של חאג' אל-פאר, והוא בית משפחת אבו אל-הודא, שמאפשר לנו לשחזר איך נראו הבתים הללו.

איור 6. רמלה, בית אבו אל-הודא. צילום תאופיק דעאדלה, 10.02.20.

כאן אנו עוברים לתיעוד אחר, והוא סקר של מבנים שעדיין עומדים, במקרה זה אל הסקר של רמלה שהוזכר בפתיחה. זהו עור נדבך בשחזור העיר בהסתמך על מקורות שונים שכן הממצא בשטח, במקרה זה הבית שעדיין עומד, משלים את התיאורים המילוליים שבתוך סיכומי בית הדין.

בית אבו אל-הודא ברמלה, שנבנה לקראת סוף המאה השמונה עשרה, מורכב משתי קומות. בקומת הקרקע היו חדרים לאחסון ולמגורי בהמות, וייתכן שגם היו בה מתקנים להפקת שמן זית. הקומה השנייה הכילה את אגף המגורים והאירוח. מיחידת האירוח שרד חדר מקורה בכיפה, שלו מבואה בצורת איוואן (חלל הסגור משלושה צדדים ופתוח מהרביעי) עם קשת הנשענת על גילופי מוקרנץ בצדיה. כמו כן חלונות יחידת האירוח עוטרו באבן צבעונית (צורת עיטור שנקראת אבלק) ובגילופי אבן (איור 6).³⁴

רישומי בית הדין כוללים לעיתים תיאורים של בתים בודדים בעיר, ואלה יש בהם כדי להמחיש בעבורנו את צורת או מבנה הבתים. למשל, בית המנוח עלי אל-כי בשכונה המזרחית כלל שתי קומות.³⁵ בקומת הקרקע היו שלושה חדרים ואיוואן וחצר פתוחה שבה

34 לתוכנית הבית ומרכיביו ראו PETERSEN & PRINGLE, RAMLA, לעיל ה"ש 5, בעמ' 136-142. מרבית נכסי עבד אל-מג'יד אל-תאג'י היו ביפו ובהם שתי חנויות ובית מעליהן, בשכונת אל-שיח' אבראהים שליד הסראיא הישנה. ראו סג'יל יפו 348, בעמ' 94-97.

35 סג'יל לוד, 117. על טיפוסים בתים שונים מהבית "הפשוט" המורכב מחלל בודד ועד לבית המורכב מיחידות שונות, בייחוד ברמאללה, ושם על בית הליוואן וצורתו, איהא עיסי ולאנא גודה

היה מטבחה, עץ דקל, ודהליז (ככל הנראה למעבר מקורה וחשוך) שבו שירותים ומדרגות מאבן המובילות לקומה השנייה, שבה שתי מרפסות פנימיות.³⁶

מקור שלישי: זיכרונות

תיאור אחר של בתים בלוד מובא מסוג מקור נוסף – ספרי זיכרונות, שאופיים שונה מסיכומי בית הדין והם חושפים טפח אחר של המרחב והממצא החומרי. כאן התיאור הוא מנקודת המבט של המשתמש, ולא מזו של הפקיד המתאר נכס בבית הדין כדי לאמוד את ערכו לצורכי קנייה, מכירה או העברה בירושה. דוקטור ליאון מג'רו, שהגיע לארץ מאורסה דרך איסטנבול וירד ביפו מספינה שהחזירה חיילים לאחר מלחמת העולם הראשונה, התגורר בעיר במשך שנה בין 1919-1920. מבטו הזר והמתעניין חושף רבדים שעבור בני העיר הם מובנים מאליהם, ולכן הם אינם מתוארים. כך מתאר מג'רו את אחד הערכים שעברו עליו באותה שנה בעיר:

ערב קריר. הרחוב מואר במנורת נפט התלויה על וו של אחד הבתים. בדרך סיפר לי עבד-אללה את פשר הזמנה!³⁷ הסבתא של ידידי, אשה מכובדת במשפחת קאילי וכי או כיאליל, זקנה הידועה בעיר בכינוי "חג'ה" מפני שעוד בימי התורכים עלתה לרגל למכה ומדינה, המקומות הקדושים לאסלאם, הרגישה פתאום בכל רע והפסיקה לאכול ולדבר. עוד טרם הספיק לסיים את סיפורו הגענו לבית קאילי. עבד אללה דפק בפטיש בדלת וצעק כמקובל: "הו המגן!" (יא-סאייתיר!) הקריאה המזהירה את הנשים כי גבר זר בא לבית ועל כן חייבות הנשים להסתתר. אחרי דקה הוזמנתי להיכנס. בחדרים קטנים בקומת הקרקע, היו חדרי מגורים. האולם הגדול מעלה היה מיועד לאורחים המבקרים בימי חגים וכן למסיבות חשובות. נכנסתי לחדר גדול בו עמדו כורסאות רחבות מרופדות ועל ידן שולחנות שחורים דקים שחלקם העליון הספיק רק לספל קפה קטן ולקופסה של סיגריות לאורח.³⁸

دليل الحفاظ على مركز المدينة التاريخي في رام الله، 115 - 126 (2014). עוד על סוגי בתים שונים, ראו عمر حمدان العمارة الشعبية في فلسطين، 47، 278-281 (1972) (להלן: חמדאן); עוד על הבתים וצורתם המשתקפת מתוך הסג'יל בירושלים, ראו DROR ZE'evi, AN OTTOMAN CENTURY, לעיל ה"ש 28, בעמ' 29-32.

36 חצ'יר או טיחה הם השמות לחלל שנמצא על גבי חדר ולו גישה מהקומה השנייה, והוא יוצר מרפסת פנימית הצופה על החוש, שהיא החצר הפנימית בבית, ראו TAUFIK CANAAN, THE PALESTINIAN ARAB HOUSE: ITS ARCHITECTURE AND FOLKLORE 68 (1933).

37 את עבד-אללה קאילי פגש מג'רו בבית הקפה ביום הראשון שבו התגורר בעיר, והוא מתאר כך: "אחרי שהשלמנו את כל הסידורים יצאנו לשבת בבית הקפה. איברהים בטשון הציג אותי בתור תושב חדש בלוד. לידי התיישב על שרפרף ערבי מוסלמי צעיר ושמו עבד-אללה קאילי. איש חזק, מוצק. מעבד אדמתו בסביבות לוד. רוב תושבי לוד עבדו את האדמות שעברו להם בירושה מדור לדור. הלה היה גר ברובע המזרחי, לא רחוק מבית הינדי. הבטיח לי לבקר אותי לעיתים קרובות." ראו ליאון (אריה) מג'רו לוד: זכרונות ד"ר ל' וחנה מג'רו, 17 (תשכ"ה) (להלן: מג'רו).

38 שם, בעמ' 33.

זיכרונותיו של מג'רו כוללים תיאורים של עוד שני בתים שבהם התגורר. הראשון הוא בית הינדי, הממוקם בשכונה המזרחית, והשני בית משפחת בטשון, בשכונה הצמודה לכנסייה ולמסגד. דרך תיאוריו אנו לומדים עוד פרטים על אודות אנשי לוד ובתייהם. כך הוא מתאר זאת:

בית הנדי נמצא בסמטה, אחד הבתים הקיצוניים. בעל הבית גר בבית סמוך. חננא דופק בדלת, יורד ערכי שחור בשם הינדי. בידו מפתח גדול, הכניסנו לגזוסטרה סגורה ע"י קיר גבוה עם חורים להסתכל בנעשה ברחוב בלי שירגישו כך. בבית חדר גדול ומטבח קטן. בחדר שני ארונות קיר וספה. נתמלאתי שמחה כיון שהארונות והספה ישחררו אותי מן החובה לקנות כוננית ומטה. ככל הבתים בלוד התקרה היא כפת אבן עגולה. שכר הדירה לשנה עשר לירות מצריות, מטבע שהיה אז בשימוש בארץ. הסכמתי לתנאי השכירות.³⁹ אחות אבו עודה שגרה בחצר שעל יד השוק, ברובע הנוצרי [...] החצר נמצאת במקום מרכזי ליד השוק וברחוב הפונה לעבר הכנסייה סנט ג'ורג' והמסגד [...] בקומת הקרקע שני חדרים אפלים בהם מתגוררת המשפחה. ליד שער הבית מדרגות המובילות לחדר גדול שנקרא בפי הערבים "רדחה" (טרקלין). בחדר זה היו נוהגים לקבל את פני האורחים. מאז פטירת בעלה, היתה אום ג'מילה אשה עניה, היא ירדה מנכסיה, אנשים חדלו לבקר את המשפחה ולכן אין לה צורך בחדר רחב לקבלת אורחים. אבו עודה ממליץ להשכיר לי את החדר למגורים. אחרי שיחה קצרה בין האח והאחות הוסכם שאני אשלם שכר דירה לירה לחודש.⁴⁰

האולם הגדול בבית משפחת כיאלי, על הכורסאות והשולחנות וה"רדחה" שמתאר מג'רו, הם המקבילים לחדר האירוח ששרד ברמלה בבית משפחת אבו אל-הודא. שלושת חדרי האירוח שכנו בקומה העליונה, שאליה טיפסו במדרגות אבן. עוד מעדותו של מג'רו ניתן ללמוד על ההבדל בין הרבעים השונים, שכן הוא גר לתקופה ברובע המזרחי, בבית הנדי, ולאחר מכן עבר לרובע הנוצרי בסמוך לכנסייה ולמסגד, ששם הייתה פעילות רבה יותר. הוא מתאר את הדברים כך:

ככל זאת הרגשתי שטוב לי כאן מאשר במקום מגורי הקודם, בבית הינדי. בית אום ג'מילה עמד במקום מרכזי, והיתה תנועה עירנית בסביבה. נשמעו לפעמים קריאות המבשרות ארוסין של פלוני עם פלונית ואחריו חזרו ונשמעו קולות עליזים מעל גג בית בסביבה. קהל השכנים הסתתר מן העין, רק מנורת לוקס הפיצה אור חזק וגילתה לעין את המקום בו נערכת החגיגה לכבוד הארוסין.⁴¹

39 שם, בעמ' 14.

40 שם, בעמ' 50.

41 שם, בעמ' 59; המחשה לחיים בתוך בתים דומים בערך באותה תקופה, ראשית המאה העשרים, ניתן לקבל מתיאור המוזיקאי הירושלמי ואצף ג'והריה. ג'והריה, שחי בילדותו ברובע סעדיה שבירושלים, מספק הצצה לבית המשפחה, חלוקתו והפעילות בו. אומנם אין מדובר בעיר לוד ואין חיי משפחה אחת או חיי של פרט בחברה דומים לאלה של רעו או שכנו, אך יש בדברים כדי להמחיש הווי שלא תואר בפי רבים מבני המקום. ראו ואסף جوهريّة القدس العثمانية بالمذكرات الجوهريّة، 7-11 (2003).

תיאורי ההווי השונה בין השכונות מאיר צד אחר של העיר שאינו ניבט בשחזור ה"איים" בתוכה. בפסקאות הבאות אתאר עוד "אי", הנקרא רובע סעד וסעיד. בלי ההמחשה של מג'רו את אופי הרבעים השונים בעיר, רובע סעד וסעיד יכול להיראות דומה לרובע החמאם ששוחזר לעיל. בהמשך לקו התיאור מאת מג'רו היה ניתן לצפות שהקולות והריחות ברובע מסביב לסעד וסעיד יהיו שונים מאלה שברובע החמאם. ייתכן שבמתחם המקורש המציין את סעד וסעיד היו מתקבצים מדי פעם מתפללים או צופים (מיסטיקנים מוסלמים), אף ייתכן שהיה יום בשנה שיועד לביקור חגיגי במתחם. הרי אז כל השכונה הייתה שומעת קולות הבוקעים מהמתחם או רואה אור המגיע ממנו. ואילו ברובע החמאם ניתן לצפות לתנועה ערה בשעות הרחצה השונות של הנשים והגברים או ביום שישי לפני תפילת הצהריים. באותו רובע לבטח גם הריחו את העשן שעלה מהארוכה, ואף ייתכן שהתנור על חומרי ההסקה שבו היה חשוף לרחוב, שם עמדה בהמה שהובילה את חומרי ההסקה ואלו הותירו שיירים בסמטה.

מקור רביעי: צילומים

העדויות בדבר המרחב הבנוי כפי שהן משתקפות מתעודות בית הדין, לצד העולה מן הזיכרונות, כך למשל עדותו של מג'רו, מאפשרים שחזור מוצלח אך חד-ממדי של העיר. מקור אחר המספק ממד נוסף הוא צילומים מפני הקרקע אשר חושפים מרחב תלת-ממדי שלו, מרקמים שונים בצורת חומרי בנייה שונים או סוגי צמחייה למינה, שבתוכם ניתן לעיתים לראות חלק מאנשי העיר. ברוח הסיור עם חאג' אל-פאר הצילומים פותחים בפנינו את המבט שנחשף ברגע שמתבוננים על העיר מחלון חדר האירוח בקומה השנייה. ניתן לראות בהם את הדקלים שעימם פתחנו, דרך עיניו של מבקר לרגע המתענג על ההריסה.

איור 7. לוד, מבט על העיר ממזרח. צילום, Hurley, James Francis, November 1917, Australian War Memorial.

קיימים צילומים בודדים המתארים את העיר מפני הקרקע, מאחד הגגות או מקומה שנייה. שני צילומים כאלה, אחד מכיוון מזרח ובו העדשה מכוונת מערבה, לכיוון המסגד

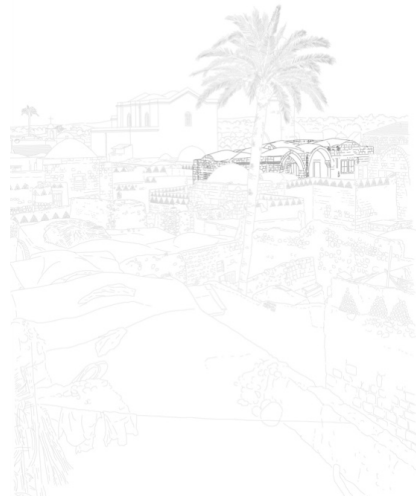
והכנסייה, והאחר מכיוון מערב, ובו העדשה פונה מזרחה. שני הצילומים מספקים הצצה על העיר לפני רעידת האדמה של שנת 1927, שכן נראה בהם הצריח שנהרס ברעידת האדמה. במבט ממזרח ניבטת עיר המורכבת מבתים חד ודו קומתיים המקורים בחלקם בכיפות, בגגות שטוחים ובגגות רעפים (איור 7). בין המבנים ובחצרות צומחים עצי דקל הממלאים את קו הרקיע. על הכול שולטים מבחינת הגובה מכנה הכנסייה וצריח המסגד. במבט ממערב נשקפת תמונה צפופה של בתים המקורים בקמרונות, כיפות ומעקות המורכבים ממשולשי חרס הבנויים על כותלי החצרות (איור 8). גם על מבט זה שולטת הכנסייה בגובהה ובאופי בנייתה השונה, ולצידה מזדקף הצריח, המוסתר חלקית על ידי דקל הצומח בקדמת התמונה.

איור 8. לוד, מבט על העיר ממערב. צילום American Colony (Jerusalem), 1920, Matson photography collection

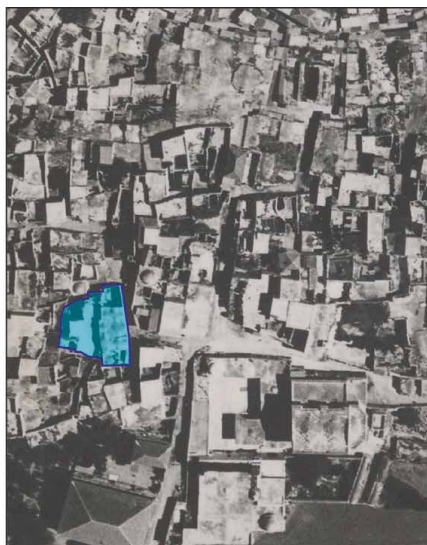
נראה שהמבט ממזרח נלקח מנקודה יחסית רחוקה ממרכז העיר, ואילו המבט ממערב קרוב יותר למרכז, ובייחוד לאזור הכנסייה והמסגד. ייתכן שהקרבה למרכז, כפי שהיא משתקפת גם מתוך התעודות מבית הדין, חושפת את הצד האמיד יותר של העיר, שכן ממבט כללי ניכר שהבתים הנשקפים בצילום ממערב מתוחזקים יותר. בית אחד בולט בתוך הצילום ממערב. בית זה קרוב למסגד, וניתן אף למקמו על צילום האוויר משנת 1936 ובתוכנית העיר משנת 1929. בצילום האוויר אנו רואים את קומתו השנייה, ובייחוד את החזית המערבית שלה (איור 10). חזית זו נפתחת לחצר עליונה בצורת ריואק (חזית שבה קשתות הנשענות

על אומנה בנויה) פתוח. הוא מורכב משתי קשתות הנשענות על אומנה מרכזית, ומקורה בשני קמרונות צולבים. משני צידי הריואק עמדו שני חדרים שלכל אחד מהם צמד חלונות שנפתחו באותה חזית. כל החזית בנויה מאבן מהוקצעת שבה שולב אפריז עיטור (נרבך אבן המגולף בדירוג) בצד הצפוני. כאן ניכרת רצועת אבן המגולפת בדירוג ויוצרת אפריז בחלקו העליון של הקיר, המורכב מנדבך בודד המגולף עם לפחות שלוש מדרגות (איור 9).

איור 9. מיקום הבית עם המאפיינים השונים מסכיבתו, בהדגשה על הצילום. ההדגשה מתיקית המחבר ובביצועו של סלבה פירסקי.

אופי הבנייה, בייחוד הריואק ואפריז האבן, יש בהם כדי להעיד על בית משפחה ממעמד חברתי גבוה. קשה לתארך את הבנייה, אך באופייה ניתן לומר שהיא שייכת לתקופה העות'מאנית. בתים אחדים נותרו עומדים על תילם ברמלה השכנה, שגם הם נבנו בתקופה העות'מאנית. רק אחד מהם מתוארך לפי כתב הקדש – בית אבו אל-הודא המוזכר לעיל. בית זה נבנה במהלך המאה השמונה עשרה, ועל סמך הדמיון ביניהם גם שאר הבתים שנותרו ברמלה מתוארכים למאה זו, או מעט מאוחר יותר. ייתכן שהבית מלוד הוא תוצר של אותה תקופה, אך הוא נבדל משאר הבתים ברמלה, בייחוד בגילוף האבן בצורת אפריז, שכן בתי רמלה מעוטרים בעיקר ברצועות אבן צבעוניות, אבלק, ובגילופי האבן בצורת מוקרנץ שגם הוא הוזכר לעיל. מבית זה לא ניתן להסיק כמובן על שאר בתי לוד, אך הוא יכול להוות דוגמה של סגנון בנייה שהיה קיים בעיר.

איור 10. מיקום הבית עם המאפיינים השונים מסביבתו על תוכנית העיר ועל צילום האוויר. מתיקית המחבר ובביצועו של סלבה פירסקי.

מקור חמישי: הפצים, רשומות בית הדין וממצא חומרי

כעת, לאחר ששחזרנו חלק מהמרחב העירוני באמצעות המקורות השונים, אפשר לגשת לחפצים שהיו בתוך המרחב הזה, שגם על אודותיהם ניתן ללמוד ממגוון מקורות, וכאן תעודות בית הדין מהוות מקור עשיר. בחזרה לסיור עם החאג' מחמוד אל-פאר. בצעדנו לצידו יכולנו לראות שהוא חובש טרכוש שסביבו לִפָּה (מצנפת), לובש קמבאז (בגד בסיס) ממשי, בכיסו שעון מכסף השווה כחצי ממחיר הקמבאז. אם היה זה בחורף, הייתה לגופו גם עבאיה (גלימה), שעלתה לו כמעט כמחיר השעון. אם השיח' ביקש להרשים את אורחיו הוא יכול היה לספר לנו, בזמן שלגמנו קפה ועישנו נרגילה עימו בחדר הליוואן (שיבוש המילה איוואן) העליון, שיש ברשותו שלושה גמלים לצד שבעה ראשי בקר ופרדה אחת. אלה לבטח היו באורווה, שהייתה ממוקמת בקומה התחתונה של ביתו. בסבירות נמוכה מאוד היינו פוגשים גם את זוגתו של החאג' נפסה, בתו של ח'ליל אבו חוסה, אימם של חמשת בניו וארבע בנותיו. ביום פטירת החאג' היו בין בניו הבוגרים יוסף, עבד אל-מעטי, אחמד, תאופיק, מופתיה, פאטמה, אמינה ותוחפה והקטין האפט'. נוסף עוד כי לפי כתב הירושה שנכתב בנובמבר 1895, שבועיים לאחר פטירת חאג' מחמוד, הוא הלך לעולמו בעוד אביו נותר בחיים, על כן אביו היה זה שהביא את המקרה לדיון בבית הדין ביפו. כדי שחלוקת הרכוש ופדיון החובות ייעשו על הצד הטוב ביותר, האב, שנקרא יוסף בן יוסף בן אל-חאג' מחמוד אל-פאר וגם לו היה חלק בירושה, זימן לישיבה חלק מנכבדי העיר לוד. בתוך אלה היה המוח'תאר של שכונת המסגד (חארת אל-ג'אמע) עבד אללה בן אל-חאג' עלי אל-הנידי, שמבני משפחתו שכר מאוחר יותר מג'רו את חדרו המוזכר לעיל. לצידו היה גם מוח'תאר השכונה המזרחית (אל-חארה אל-שרקיה) הארון מחמד אל-נאג'י בן עבד אל-קאדר אל-כי.

עוד נכחו באותה ישיבה וכל ניאבת לוד אל-שיח' מטר אל-חסיני, מחאפט' קצבת לוד עלי בן מחמד אל-אנבאשי, מחמד אבו רבאח בן החאג' בכר אל-כי, שיח' באסל בן שיח' עמר אל-ח'טיב ושיח' חסין אל-מולוד אללדי.

תעודת בית הדין, להבדיל מחפירה ארכאולוגית או צילום אוויר, חושפת מידע גם מעבר לתחום העיר. היא לא רק מונה את המוח'תארים של הרבעים השונים, כפי שהובא לעיל, ובכך גם ממקמת את אל-פאר בסולם החברתי, אלא גם שולחת זרועות למרחקים: בתעודה מצוינים חובותיו של אל-פאר לאנשים מכפרים שנמצאים ממזרח ללוד, על הגבעות המובילות לירושלים. חיצים אלה, היוצאים את גבולות העיר, מופיעים גם בתעודות אחרות, ובאמצעותם ניתן למפות את הקשרים של הסוחרים בעיר עם הערים והכפרים הסובבים אותם. כך המפה מתרחבת ומאנשת על ידי השמות, סוג הסחורות והעיסוקים של בעליהם. לפי מניין הרכוש של חאג' מחמוד אנו מבינים שעיסוקו המרכזי היה בייצור סבון. זאת אנו לומדים בעיקר מחובות לאנשי חמישה כפרים ששכנו ממזרח ללוד על ההרים המובילים לירושלים והם דיר קדים, נעלין, צפא, בית לאו וג'מלה. עם אנשי ג'מלה סחר חאג' מחמוד רבות, שכן להם חב את מרבית חובותיו. עוד הוכחה בדבר בית החרושת לייצור הסבון של החאג' אנו לומדים מתוך רשימת החומרים והכלים שהיו כרוכים בייצור סבון הרשומים בסיכום נכסיו. ראשית נמצא שברשותו סבון שערכו 11,200 לירה, הרכוש היקר ביותר שהיה ברשות החאג' במעמד הרישום. עוד היו החומרים לייצור הסבון ובהם הסיד והקלי, לצד כמויות של שמן בתוך המצבנה, שכאן כבר נזכרת בשמה, ועוד נמנים בשם כללי כלי המצבנה.⁴²

עוד על המעגל הרחב של משפחת החאג' מחמוד ועל קשריה עם יפו אנו לומדים מתעודה אחרת שנרשמה בבית הדין ביפו. מסיכום הישיבה שדנה ברכושה של בתו אמינה המנוחה, שנפטרה שנים אחדות לאחר פטירת אביה, אנו לומדים שהיא הייתה נשואה לאדון דרויש בן מחמד זויד שמקורו מלוד והיו לו עסקים ביפו. בבעלות אמינה היה מספר לא מבוטל של תכשיטים ובהם זוג צמידי זהב, שני זוגות עגילים ושרשרת זהב עם תליון בצורת כוכבים. כמו כן היו לה שמלות רבות ובהן שצבען נטה לכסוף וחלקן נטו ממשי, ועוד פריטים שעדיין לא עמדנו על פיענוח צורתם, מרקם וצבעם. את כל אלה נטל לידו אחיה של אמינה אחרי מותה, ועל כן בן זוגה תובע אותם בחזרה בישיבת בית הדין שהתקיימה ביפו.⁴³

ייתכן שרכושה של אמינה בת מחמוד אל-פאר מקורו בנדוניה שהיא קיבלה בעת חיתונה, שכן חלק מבנות לוד קיבלו חפצים יקרי ערך דומים במעמד החיתון. מנהג זה היה נחלת המשפחות האמידות, שכן האנשים הפשוטים יותר סיכמו על סכום כסף מסוים ולא הוסיפו חפצים רכי ערך לנדוניה. לעיתים אנו קוראים על ארגז המכיל כמה בדים ושמלות. כך כללה הנדוניה של צפיה, בתו של צאלחא שחיט, שמלה תוסת (?), שמלה שלאכי (?), ושמלה קדסי (אולי הכוונה לירושלמית), וארגז ובו שמיכה ושתי כריות.⁴⁴ גם חלקה של בתו של אמאם המסגד בלוד, פטומה בת אל-שיח' עמר בכר, היה בטוב. היא קיבלה ארגז ובו מסרק, קערה

42 סג'ל יפו 63, עמ' 3-6.

43 סג'ל יפו 349, עמ' 91.

44 סג'ל לוד, אבו דיס, תיק 8/1292/1,1/16, עמ' 31.

זוג מגבות, כפכפים, מראה, שמלה תוכית (?), שמלה כפת (שמלה לבנה),⁴⁵ שתי שמיכות עבות ושש כריות,⁴⁶ ואילו חלקה של כלה אחרת מלוד, הנריה בת מצלח חג'יר, הסתכם בכפכפים (קבקאב), טרבוש, קערה ומסרק.⁴⁷

ישיבת בית דין אחרת, שעיימה פתחנו את הדברים ושכמוקדה תביעת מיטלטלין, נערכה בין זוגתו של הנפטר ובנו של בעלה המנוח מאשתו הראשונה. תיעוד זה חושף צד אחר של עולם החומר, שבתורו מצביע על הממד הרוחני בחיי שיח' שחי בלוד במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. מבין המיטלטלין שהגברת בכריה, בתו של האדון חסן אל-רמלי, ירשה מבעלה המנוח אל-שיח' עלי אל-נאבלסיה, היא ערמה של כתבי יד. הרשימה כוללת את קובץ הפתוות (רבים של פתוה, פסק הלכה), אל-פתאוי אל-חמידיה, אשר כתב מחמד אמין בן עבד אל-עזיז עאברין, אשר נולד בדמשק בשנת 1784 ואשר עניינו ההלכה המוסלמית, לצד תד'כרת דאוד אל-אנטאקי, אשר נפטר במכה בשנת 1599 ואשר עניינו רפואה. כמו כן חאשית אל-ברמאוי, שחיבר אבראהים בן חמד אל-ברמאוי, שהיה שיח' אל-אזהר בין השנים 1690-1694 ועניינו גם בחדית' (מסורת הנביא מחמד), ושרח אל-ארבעין אל-נואויה, שחובר על ידי מחמד בן צאלח אל-עת'ימין שעניינו החדית', ושרח אל-כפראוי, שחיבר חסן בן עלי אל-כפראוי שנפטר בשנת 1788 ועניינו תחביר ודקדוק, וכתאב שרח אל-הראיה של מחמד בן מחמוד אכמל אל-דין אבו עבד אללה אל-באברתי, שעניינו הסדרי תפילה וכל הנוגע בה. רשימת כתבי היד הללו מעידה על מעמדו של אל-נאבלס, שהיה אחד מתושבי לוד היחידים הנקראים שיח'. סביר להניח שהשיח' למד באל-אזהר או במוסד גבוה אחר אשר הקנה לו את המעמד וכן את הידע שהוא צבר. ידיעותיו כללו את התחביר והדקדוק הערבי, רפואה וטיפול בעזרת צמחים, הלכה ופירושים לחדית', וכמובן שיח' כזה היה בקיא בקוראן ואף ייתכן שכבר שינן אותו על פה עוד בהיותו ילד באחד מהכתאבים (כתאב, המקבילה לחרר) בעירו.

האי השלישי: שכונת סעד וסעיד

נניח שלאחר שעזבנו את שיח' מחמוד אל-פאר היינו מוצאים מדריך המכיר היטב את העיר ואת דיריה באותו זמן, סוף המאה התשע עשרה, ואפשר היה להמשיך בסיוור בקרבת ביתו של שיח' מחמוד אל-פאר. ברדתנו לרחוב היינו חוזרים על עקבותינו לרחוב הראשי שחצה

45 ابيض مثل البفت، لכן ככפת נהגה לומר סבתי, עליה השלום, על בדים לבנים, ומכאן ההשערה שהכוונה לשמלה לבנה.

46 סג'יל לוד, אבו דיס, תיק 8/1292/1, 1/16, עמ' 153.

47 שם, בעמ' 64. על שחזור התרבות החומרית מתוך הסג'ילאט ומסמכים אחרים, בעיקר בדמשק, ראו Colette Establet & Jean-Paul Pascual, *Cups, Plates, and Kitchenware in Late Seventeenth and Early Eighteenth-Century Damascus*, in *THE ILLUMINATED TABLE, THE PROSPEROUS HOUSE: FOOD AND SHELTER IN OTTOMAN MATERIAL CULTURE 185* (Suraiya Faroqhi & Christoph K. Neumann eds., 2003); Colette Establet, *Consuming Luxurious and Exotic Goods in Damascus around 1700*, in *LIVING THE GOOD LIFE: CONSUMPTION IN THE QING AND OTTOMAN EMPIRES OF THE EIGHTEENTH CENTURY* 236 (Suraiya Faroqhi & Elif Akçetin eds., 2017).

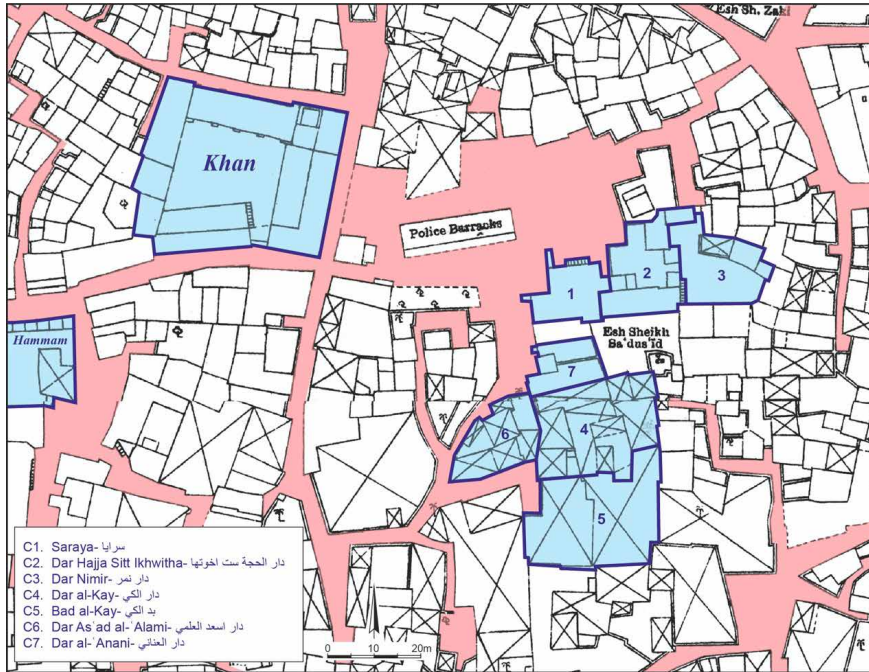
את העיר ממזרח למערב ופונים בו מזרחה, חוצים שורה של בתים וחנויות ומגיעים לצומת שממזרחה עומד בניין הסראיא, בית המושל העות'מאני בעיר. בית זה הורכב משתי קומות ולו גרם מדרגות המוביל ממפלס הרחוב לקומה השנייה בצידו הצפוני. בצמוד לסראיא מצד מזרח היה חוש פראג', שהורכב מקובץ בתים שלהם חצר משותפת. אחד הבתים הגדולים והצמודים לסראיא ממזרח היה ביתה של הגברת סת אח'ותהא, שהוזכרה לעיל ושחנותה הייתה מול הח'אן (איור 11, בית מס' 2). בית זה הכיל תשעה חדרים ואיואן, חדר אורחים, שנתחים לחצר מרכזית ובה מדרגות אבן המובילות לקומה שנייה. בקומה זו חדר גדול המכונה קצר, ארמון, שלו שתי דלתות.⁴⁸ עוד באותה שכונה ובצמוד לבית סת אח'ותהא ממזרח היה בית מחמוד בן אל-חאג' מחמד נמר, בית בני חסין נג'מה ובית בני חסין אל-אנס. לשלושת המבנים הללו, הסראיא, בית סת אח'ותהא ובית משפחת נמר, היו חלונות וייתכן שאף פתחים שהובילו לחצר פתוחה שעמדה מדרום להם. בחצר זו עמד ציון הקבר הקרוי סעד וסעיד, שהיווה את אחד ממוקדי הזיארה, העלייה לרגל, לאנשי העיר וסביבתה.⁴⁹ עוד נהנתה מהמרחב הפתוח בלב העיר הצפופה משפחת אל-כי, שכן ביתם עמד מדרום לחצר סעד וסעיד (איור 11). כך שאם גברת אל-כי ביקשה להזמין את אחת מבנות הגברת סת אח'ותהא לקפה משותף, היא יכלה לסמן לה דרך חלונה הפונה לצפון, אם העצים שהיו נטועים בגן קבר סעד וסעיד אפשרו קו ראייה פתוח. למשפחת אל-כי היה במתחם גם בית בד להפקת שמן זית, שעמד בצמוד לביתם מצד מערב. מצפון לבית הבר של אל-כי עמד בית נוסף שחלונותיו נפתחו לחצר סעד וסעיד והוא בית משפחת ענאני (איור 11, בית מס' 7). שכנים טובים לאל-כי ואל-ענאני היו נציגים ממשפחת אל-עלמי שפגשנו בסביבת החמאם, שכן כאן עמד אחד מבתיהם המפוארים שהיה בבעלות אסעד אל-עלמי.

מההקפה המהירה הזו של סביבת קבר סעד וסעיד אנו יכולים להרחיב על אודות אחת המשפחות שדרה מצפון למתחם המקודש, והיא הגברת סת אח'ותהא. גברת זו, שנולדה בשכונת אל-זאווייה אל-חמרה בקהיר לאביה אל-עוצי, התחתנה עם שני גברים מלוד, האחד בן למשפחת שאקלדי והשני בן למשפחת חסונה. בערוב ימיה היא ביקשה לבנות זאוויה, מקום התכנסות של צופים, בצמוד למתחם הקבורה של הצחאבי עבר אל-רחמאן בן עוף. בעבור כך היא הקדישה חלק מכספה לבניית שני חדרים שבהם ייערך הכינוס. כמו כן היא ביקשה לספק לחם ומים לבאי הזאוויה, בייחוד במהלך חודש רמז'אן שאז גם ישב קארא, מקריא קוראן, והקריא את כל הקוראן במהלך החודש. את הזאוויה היא ביקשה לקרוא אל-זאוויה אל-חמרא על שם השכונה שממנה הגיעה מקהיר.⁵⁰

48 סג'יל יפו 62/1, עמ' 106-110. ייתכן שהשימוש במונח קצר כאן מציין את הדיואן או הליואן, שהוא חדר הקבלה שנפתח לעוד חדרים בצידו.

49 על מערך קברי האווליא, אנשי הסגולות, שהיו קבורים בלוד ראו Da'adli, *Remains of Ottoman*

50 עוד על סת אח'ותהא ופועלה בעיר, ובייחוד ההקדש עבור הזאוויה, ראו Tafwiq Da'adli, *The Waqfs of Hajja sitt Ikhwitha and Khalil Dahmash in the city of al-Ludd: local agents of Urban change, in FROM THE HOUSEHOLD TO THE WIDER WORLD: LOCAL PERSPECTIVES ON URBAN INSTITUTIONS IN LATE OTTOMAN BILAD AL-SHAM 111* (Yuval Ben-Bassat & Johann Buessow eds., 2022).

איור 11. לוד, שכונת סעד וסעיד. מתיקית המחבר ובביצועו של סלבה פירסקי.

מבנה נוסף שניתן להרחיב על אודותיו באותה שכונה הוא בית משפחת אל-כי, וכן בית הבר של בכר אל-כי. משפחת אל-כי נחשבת כאחת ממשפחות אל-אשראף (קרובי המשפחה של הנביא), וכשמציינים בחווה הקנייה את שמו של בכר הוא מתואר כמלך אל-סאדאת אל-אשראף אל-עבד מנאף, מלך האדונים האשראף ממשפחת מנאף, והיא משפחתו של הנביא.⁵¹ למשפחת כי או כיאלי היו קשרי משפחה ונישואים עם משפחת אל-עלמי שהוזכרה לעיל ושבתיה היו בסביבת החמאם.⁵² הבית שבכר קונה בו חלק ושידוע כבית אל-בקר מכיל שמונה חדרים, שלושה איוואנים, שלושה מחסנים ובור לאיסוף מי גשמים, קמרונות הבנויים מאבן והנפתחים לחצר מרכזית, ואילו בית הבר מתואר כבנוי קמרונות הבנויים אבן ומכיל שתי אבני רחיים, משקולת עץ ושני בורות לאחסון שמן זית. בית בר זה נמצא בקומה התחתונה של ביתו של אחיו המנוח של בכר, והוא עבד אל-לטיף אל-כי.⁵³ גודלם של הנכסים, וביחוד

51 סג'ל יפו 25, עמ' 70.

52 יזכר, לעיל ה"ש 28, בעמ' 220..

53 סג'ל יפו 25, עמ' 73. בלוד נשתמרו שלושה מבנים שבהם מתקנים להפקת שמן זית, בישול סבון והפקת טחינה מסומסום. אחד מהם, שנמצא בשוליים המזרחיים של העיר, תואר על ידי במאמר אחר והוא מכיל אגפים שונים: אחד להפקת שמן זית בשיטה המסורתית עם אבני רחיים המופעלות על ידי בהמות, ולצידם רחיים שהונעו על ידי מנוע. באגף אחר היו מתקנים להפקת טחינה מסומסום, ואילו באגף שלישי היה תנור גדול שבו בושל שמן הזית להפקת סבון. ראו Da'adli, *Remains of Ottoman buildings in the city of al-Ludd*, לעיל ה"ש 15, 175-182.

איור 12. לוד, בית קברות מערבי, קבוצת קברים בנויה גזית בחלקתה של משפחת אל-כי/כיאל. צילום תאופיק דעאדלה, 23.06.22.

הבית, מצביע על עושרה של המשפחה, שכן גם תיאורי הבתים מפי מג'ירו והבתים שנותרו על תילם ברמלה אין בהם מספר חדרים רב כזה.

על גלגולי הנכסים לבית משפחת אל-כי אנו שומעים בדיון שנערך בבית הדין ביפו בשנת 1895. כאן אנו לומדים שבכר כבר איננו בחיים, ואף בנו בכורו, אמין, איננו עוד, ובניו של אמין – שכרי, מחי אל-דין ועבד אל-שאפי – אינם גרים עוד בלוד אלא ביפו. הנכדים של בכר ממנים את מחמד תאופיק דג'אני כנציגם בבית הדין ומבקשים את חלקם מהווקף של סכס. מהדיון בבית הדין אנו לומדים שלבדר היו שש חנויות צמודות ליד החמאם, בית חרושת לייצור סבון בקרבת החנויות הנזכרות ועוד בית ליד המסגד, שנקרא בית אבו ע'זאל. עוד מוזכרים כרמי הזית שבדר כלל בכתב ההקדש, ובתוכם אף חלקה שהייתה משותפת לו ולגברת סת אח'ותהא, שכנתו מצפון.⁵⁴

שכונת סעד וסעיד אינה קיימת על פני השטח, וכל השחזור שלה על אנשיה נסמך בעיקר על תעודות בית הדין. בדומה לשכונת החמאם, תוכנית העיר משנת 1929 שימשה מצע שעליו ניתן למקם את בתי המשפחות השונות. אך כאן לא היו חפירות שיכולות לספק לנו

עוד בשכונות למתחם סעד וסעיד מוזכרים כמה בתים ומשפחות שהתקשינו למקמם על המפה, אך אזכורם חשוב מאחר שהם שכני אלה המוזכרים מעלה. מדרום לבית סת אח'ותהא היה בית אל-חאג' יאסין בן עבד אללה אל-תרתיר ובית בני עבד אללה שחיט ובית בני חסין אל-זמר. מצפון בית בני אל-חאג' צאפי אל-שבתיתי ובית בני נאצר אל-קיק וגם החצר של מכלול הבתים, אל-חוש, הרי הוא חוש פראג'. שכנים אלה הם משפחת באר, משפחת שמיט ובית נפיסה בת חלה, ראה וקף נאצר אל-קיק, ראו סג'יל יפו 64, עמ' 14.

54 סג'יל יפו 59, עמ' 38-45.

כל צד חומרי, דוגמת בית דומה כמו זה של אבו אל-הודא שראינו ברמלה, שכן לא הצלחנו לאתר בתים בערים אחרות של המשפחות שגרו בשכונה זו, כמו משפחת אל-כי או כיאלי שלה היו נכסים ביפו. מצב המחקר העכשווי אינו מאפשר איתור של בית שהיה בבעלות אל-כי ביפו, אם זה שרד בכלל את כל ההרס של העיר מאז המרד הערבי הגדול.⁵⁵ עם זאת עדיין קיימים שרידים חומריים ממשפחת כי בדמות מצבות קבורה.

מקור שישי: מצבות

במרכז בית הקברות המערבי שבלוד ניצבת קבוצה של חמישה קברים הבנויים מלפחות ארבעה נדבכי אבני גזית ושבקצם העליון קרניז בצורת רצועת גומחות מוקרנץ. כולן בנויות על בסיס מוגבה ורחב יותר משאר גוף המצבה, ובחלקן העליון ניצבים שני לוחות (איור 12),⁵⁶ אחד במערב, מעל לראש הנקבר, והאחר במזרח, לרגליו. חומר הבנייה האיכותי בדמות אבני הגזית המהוקצעות למשעי, פרטי השיש ובייחוד רצועות המוקרנץ הן חריגות בנוף בתי הקברות בלוד. יתרה מכך, גם מבט השוואתי כללי עם בתי קברות אחרים, כמו זה שברמלה הצמוד למגדל הלבן ובית קברות ממילא בירושלים, מצביע על כך שמדובר בטיפול יחסית חריג במצבת קבורה. כך שההשקעה הרבה בבניית המצבות וריכוזן בקבוצה בלב בית הקברות מצביעים גם הם על מעמדה של משפחת אל-כי בעיר. המתבונן בציון בית החיים של אל-כי נמצא מהרהר על אופיים של בתי משפחת אל-כי שהיו בתוך העיר העתיקה: כיצד הם היו בנויים ומעוטרים לפני מחיקתם מעל פני השטח?

אחת המצבות שהשתמרה בצורה טובה, נותר בה לוח הראשה הנושא כתובת לצד הלוח המקביל המורכב מעמוד סורג משיש, ככל הנראה ביזנטי, בשימוש משני (איור 13-14). על הלוח חקוקה כתובת בת חמש עשרה שורות המשבחת את בן משפחת כיאל, הרי היא אל-כי שנדונה לעיל, והוא עבד אל-לטיף שנפטר בשנת 1275/1858. לעבד אל-לטיף היה בית בסביבת סעד וסעיד שנזכר לעיל, ובין בניו היו עבד אל-קאדר, עבד אלמעטי ועבד אל-מג'יד הנזכרים בישיבות שונות בבית הדין של יפו.⁵⁷ לפי אותם סיכומים הוא היה נשוי לסלמא בת אסעד סעודי אל-עלמי, שכבר הצבענו לעיל על קשרי המשפחה בינם לבין אל-כי.

55 ראו על אודות קריעת המרקם העירוני ביפו במהלך "מבצע העוגן" על ידי הצבא המתיישב הבריטי, שביקש לדכא את מרד בני הארץ באמצעות הרס נרחב של רקמה עירונית צפופה. ראו רב גביש "מבצע יפו 1936 – שיפור קולוניאלי של פני עיר" ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה יז 66 (1983).

56 על בניית מצבות בצורה מדורגת ראו חמדאן, לעיל ה"ש 35, בעמ' 470-495.

57 סג'יל יפו 23, עמ' 172; סג'יל יפו 25, עמ' 25, 70, 73. בסג'יל יפו 25, בעמ' 236 מוזכרים נכסיו של עבד אל-מעטי שהלך לעולמו עשור אחרי אביו, בשנת 1286/1869, והותיר ירושה עבור זוגתו ע'וצון בת אמין אל-כי ואמו סלמא.

איור 13. לוד, מצבת קברו של עבד אל-לטיף אל-כיאל, לוד
הכתובת, בית קברות מערכי. צילום תאופיק דעאדלה, 23.06.22.

איור 14. לוד, מצבת קברו של עבד אל-לטיף אל-כיאל, קרניז
גומחות המוקרנץ. צילום תאופיק דעאדלה, 23.06.22.

סוף דבר

הרס לוד העתיקה לא הותיר דבר על פני השטח. המבקר בשטח כיום עומד אל מול ריק שאינו מעיד במאומה על מה שעמד שם לפני קצת יותר מחצי מאה. כך נמצא שאדם שנולד בעיר, נניח בשנות השלושים, הוגלה ממנה בהיותו נער וחזר אליה לביקור לאחר חצי מאה, עומד מול מציאות שאין לה כל קשר לזיכרונותיו. העיר אינה קיימת עוד. הוא יעמוד על שטח מכוסה עפר ויתקשה למקם את הסמטאות שבהן הלך, את בתי קרוביו שאליהם הגיע לביקור או את חנות הממתקים שהוא נהג לפקוד בשוק הראשי. לא רק המרחב הבנוי איננו עוד, אלא גם כל התרבות החומרית בתוכו, אם בדמות ממתקים שאותו בן לוד מבקש להיזכר בהם או כלי הקיבול שבהם נהגה אימו להגיש לו מרק לקראת ערב. ההרס כלל את הכול, על כן הניסיון לשחזר את המרקם האורבאני מצריך אחיזה בכל העדויות שניתן לעבוד איתן וצעידה בכל שביל שיובייל להבנת המרחב. לכן במהלך כתיבת הדברים נעשה שימוש במקורות שונים, שכל אחד מהם חושף טפח אחר מתוך אותה עיר.

כדי לשחזר לפחות שכבה מהעבר הלא רחוק בחיי עיר, וכדי ששכבה זו לא תיהפך לשכבה ארכאולוגית מהעבר הרחוק שאין לרוב עדויות על אודות האנשים שחיו בתוכה או צילומים מהזמן שבו השכבה הזו עוד הייתה חיה, יש צורך בשילוב מקורות. בראש ובראשונה אם קיימים ממצאים על פני השטח או כאלה שנחשפו במהלך חפירות, הם יכולים להעיד על המרחב הבנוי, היחס בין הפתוח והסגור בתוכו, הפרופורציות בין חלליו, החומרים שמהם הוא היה עשוי ועוד. אל אותו מרחב אפשר להכניס אנשים, או לפחות להצביע על אנשים שעשו בחלקיו שימוש, אם זה לגור בבתים שבו, למכור בחנויותיו, להתרחק בבתים המרחיקים שלו או אפילו רק ללכת ברחובותיו וסמטאותיו. החיאה כזו אפשרית באמצעות דליית נתונים מתוך מקורות כתובים. כאן שימשו סיכומים מבתי הדין השרעים וממחברת זיכרונות, מקור לרוחות הרפאים הללו, שפעם התהלכו בתוך המרחב החומרי שבחלק משרידיו נגענו. חלק מהרוחות הללו התקיימו עד לימי המצאת הצילום, והם אף תועדו בצילומים, ולכן צילומי העיר מהאוויר ומהקרקע חושפים טפח נוסף בצורת העיר ואנשיה. הצילומים שהשתמרו מעידים יותר על המרחב הבנוי ופחות נראים בהם אנשים, וגם אם כן הם אינם ניתנים לזיהוי. התמונה העשירה ביותר שיכולה להיווצר היא כזו שנוצרת על ידי שילוב המקורות הללו, אך אין זה תמיד המצב. שכן הממצא העולה בחפירה אינו מתואר בהכרח בזיכרון או מצוין בסיכום דיון משפטי, אך לעיתים וכפי שהראיתי בשלושת האיים ששוחזרו בתוך העיר, ניתן להצליב בעיקר בין תוכנית עיר, סיכומי בית הדין וצילומים.

השרידים בשטח מאפשרים למבקר לעמוד באותו מקום גם אחרי שבעים שנה ולחוות את אותו מרחב שבו שהה בילדות. העמידה מול מצבת עבד אל-לטיף כיאלי היא במרחב שלא השתנה, כך מי שנהג לבקר את בית הקברות בימי חג יוכל עדיין, אחרי כל השנים, לצעוד לכיוון הגבעה הקטנה שבמרכז בית הקברות ולחזור אחורה בזמן לימים שבהם עוד הייתה עיר מסביב. אך אם הוא יפנה את מבטו ימינה או שמאלה הוא לא יראה את הבתים של השכונה המערבית, ועוד יותר אם יביט קדימה, למזרח, לכיוון העיר העתיקה, הוא לא יראה שריד ממנה. אם מבקר זה ירצה לספר לילדיו ולנכדיו על אודות העיר שהייתה, הוא ייאלץ לפנות למקורות הכתובים. כאן התעודות, סיכומי בית הדין וספר הזיכרונות ממחישים את הצורה, הסגנון, ואף מצביעים על אופי האווירה באותו מרחב, באם תוססת או מנוממת

כפי שמעיד מגירו בזיכרונותיו. אך מקורות כתובים אינם מאפשרים ראייה כוללת של העיר או עמידה על צורתה הפיזית.

לצד חסרונם של סיכומי בית הדין, בולט יתרונו של תיעוד העיר באמצעות צילום האוויר ותוכנית העיר. שני אלה חושפים את המערך העירוני כולו. אומנם זהו מבט קפוא של רגע מסוים בזמן, אך הוא מאפשר הבנה כללית של העיר. אפשר להבריל בין מרכז לבין שוליים, שכונות צפופות לעומת מרווחות ועוד. כך שלכל מקור יש יתרונות משלו, ושילוב המקורות מאפשר בנייה של תמונה מרוכדת, גם אם לעיתים מקוטעת. חלק מאותו קיטוע בא לידי ביטוי בפער שבין הממצא בשטח לבין תיאורו בסיכומי בית הדין. כך שבדומה למבנה הח'אן ובית המרחץ, שאינם מוזכרים בתעודות, עד כה לא התאפשרה גישה לתיאורים של הבתים או החדרים שנחשפו בחפירה שתוארה לעיל. כך אנו נמצאים עם תיאורי קטעים שונים של העיר ללא אפשרות חיבור ביניהם או בניית רבדים. הקטע שנחשף בארכאולוגיה נותר כעדות פיזית לשרידי העיר שהייתה, ואילו המקטעים ששוחזרו מתוך סיכומי בית הדין הם תיאורים מילוליים של מרחב בנוי שאין לו ביטוי פיזי במרחב הבנוי. הסיוור המדומיין שערכנו בעיר יכול לקרום עור וגידים או אבנים ומלט באמצעות שילוב החומרים בדמיון הקורא. כך יכולנו להתהלך ברחובות, לעלות במדרגות או למעוד בדרגנו מהרחוב לחדר ההלבשה בבית המרחץ, ואף להריח את סירחון העשן העולה מבית החרושת לייצור סבון. לצד אלה, תיאור הממצא החומרי בתעודות ממלא את המרחב הבנוי בחפצים השונים דוגמת כלי יום יום, בגדים תלויים לייבוש או כתבי יד למיניהם. אומנם חלק מהממצא החומרי משתמר ונחשף בחפירה הארכאולוגית, אך כפי שתואר לעיל מדובר לרוב במכלולים שאינם קשורים ישירות לבעל או בעלת הבית. בנוסף, הממצא שנחשף מורכב לרוב מכלי חרס, ואילו עיקר החפצים הנמנים בתעודות עשויים מחומרים מתכלים. כך שתעודות בית הדין חושפות עולם שאין לו ביטוי לא בצילום האוויר או בתוכנית העיר וגם לא בממצא הנחשף בחפירה הארכאולוגית.

עם זאת, אותו מבקר החוזר לעיר שבה נולד ימצא את עצמו מתקשה לדמיין את עיר ילדותו מאחר שהמקורות מוגבלים. הם פותחים צוהר אל קטעים מספר מתוך העיר, ואילו קטעים רבים נותרים בעלטה. מבין האתרים שהוא יוכל לבקר בהם עם משפחתו בסיוור מודרך-דמיון תהיה סביבת החמאם, וכאן הישארותם של הח'אן, כנסייה ומסגד יעזרו לו לפחות לעמוד במקום שהוא משער שעמד החמאם. משם הוא יוכל להצביע על הבזר והחנניות שהוא נהג לפקוד, או להמשיך לבית דודתו שהיה בקרבת ציון סעד וסעיד. אלה יהיו מעין איים שהוא יפריח בדמיון בעבור הקבוצה שהוא מוביל בתוך הריק הסובב אותו. אומנם רב החסר על הגלוי בסיוור מדומיין זה, אך לפחות הוא מאפשר העמדה מדומינת של חלקים מהמרחב העירוני-חברתי שפעם התקיים על אותה אדמה. אותו מקום מכוסה כיום בעפר אטום שאינו מאפשר הצצה לקרביו, שבהם עדיין שוככות העדויות על אותם חיים.

לאחר הבנת האתגרים וניסיון הגישור על הפערים מבחינת המידע ניתן להמשיך בחיבור קטעי הפזל השונים וטוויית סיפור מתוך סך כל החלקים. את הסיפור יהיה אפשר לבנות סביב אחת הדמויות בעיר, כמו מחמוד אל-פאר שאותו ביקרנו בביתו. נניח שהמידע שהובא לעיל על אודות הבית במרכז העיר ובסמיכות לבזר המרכזי מלמד שהבגדים והתכשיטים של האב ובתו, וכן הספרים של השיח' למשפחת אל-נאבולסיה, היו שייכים לאותו אדם, סבירות שאינה נמוכה שכן לכל אחד היה בית, מלבוש ורכוש נוסף שבמקרה זה הוא ספרים. כך

שהמידע על אודות החומר שהובא כחלק מדיונים משפטיים שופך אור על החיים הממשיים שהתקיימו מחוץ לכותלי ישיבות בית הדין. כך אנו מוצאים את עצמנו מתארחים, נניח, בביתו של החאג' מחמוד אל-פאר, לוגמים קפה מספלים שגם לעיתים מתואר מקורם ברשימות הירושה, סבים בחדר שבקומה העליונה המקורה בכיפה שלה גילופים בסטוקו (טיח מגולף) ובסיסה מוקרנץ. החאג' יושב מולנו עם בגדי המשי שלו ואת גופו עוטפת גלימה ולראשו תרבוש שסביבו עמאמה (מצנפת). ייתכן אף שהוא יחזיק בפייה של מקטרת ויעשן מהטבק שמגדלים אנשי לוד בשדותיהם. אם הגענו לחאג' עם כמה קושיות ובהן בקשת הסברים על ענייני זוגיות שאינה צולחת, אז היה קם ומביא לשולחן את אחד הכרכים מחיבורו של אל-באברתי, שרח אל-הראיה, ומצביע בו על התשובה. היה נכח עימנו גם אחד הילדים שבמקרה נתקעה לו בגרון קליפה של גרעין חמנייה – החאג' היה ניגש לכתב היד 'תד'כרת דאווד ומציע מתוכו פתרון לבעיה. את הביקור לבטח היה עלינו לקצר מאחר שהגיעה משפחה מהכפר ג'מאלה, שהחאג' בא עימם בקשרי מסחר, בייחוד של שמן זית שאותו הוא מוסיף לשמנים שהוא רוכש מכפרים אחרים בסביבת רמאללה כדי להפיק את הסבון המשובח. אף ייתכן שהחאג' היה שולח חלק מסחורתו לנמל ביפו לייצוא או מעביר, על גבי שיירת גמלים, דרומה מצרימה.⁵⁸ אילולא ביקר החאג', בניו ובן זוגה של בתו המנוחה בבית הדין, לא היינו שומעים על אודותיו, על אודות ביתו, השכלתו, מעמדו וכן ספריו או הכלים שזוגתו הניחה בארון ביתה.

ובהשוואה רוחבית, אחד ההיבטים העולים משחזור שתי השכונות בלוד הוא ההבדל הבולט בהרכב העירוני שלה מזה של שכם, שעל אודותיה קיים הן מחקר היסטורי והן מחקר אורבאני, אך שניהם נפרדים זה מזה. בשכם נוצרו במרוצת השנים אזורים נפרדים המרוחקים מריכוזי האוכלוסייה שבהם הוקמו בתי חרושת לייצור סבון, ואילו בלוד אנו לומדים שחלק מבתי החרושת לייצור סבון ובתי הבר היו בקומת הקרקע של בתים פרטיים שהיו פזורים בכל רחבי העיר.⁵⁹ כלומר בשכם הרחיקו את התעשייה שפלטתה עשן רב, שכן זמן בישול הסבון ארך לעיתים ימים אחדים, ואילו בלוד ייתכן שבחורפים היו מיתמרים עמודי עשן מעל העיר לתקופה ארוכה, שכן עונת בישול השמן הייתה לאחר המסיק בתחילת החורף. מעבר לזיהום בשמי העיר, הפרדת התעשייה לשולי העיר ובדוודה מבתי בעלי המפעלים מלמדת על מעמדות שונים בשתי הערים. התמונה הכלכלית של שכם על המשפחות האמידות שלה הובילה גם לבניית בתי אמידים בעיר שלהם, בייחוד לאחר עזיבת השלטון המצרי לקראת מחצית המאה התשע עשרה. ואילו בלוד, שבה אין אנו לומדים על משפחות אמידות רבות ותעשיית סבון ענפה כמו זו של שכם, נוצר מצב ביניים שבו התקיימה שכבה אמידה, אך

58 אם נרצה לדמיין את אנשי הכפר שהגיעו ללוד באותה עת נוכל להיעזר שוב בתיאוריו של מג'רו. באחד הקטעים הוא מתאר מוח'תרים מבית נבאללה: "המוכתרים של בית נבאללה נכנסו והתישבו למספר דקות בקליניקה, הם דומים מאד: רזים שזופים, בתלבושת פשוטה של פלחים עם 'גלביות' ועם טרבושים אדומים על ראשם הכרוכים במשפחות לבן-צהוב, עדות שפעם בקרו במכה. לכל אחד טבעת עם חותמת, שהקנתה למוכתר סמכות שלטון, בחותמת חרוט שמו של המוכתר באותיות ערביות מוסלמיות, ורק מומחים יודעי ספרי קודש יכלו לזהות את שמו של נציג הכפר". מג'רו, לעיל ה"ש 37, בעמ' 73.

59 צמידות בתי החרושת בשכם יצרה רצף לאורך רחוב שחיבר בין רובע קריון לרובע יסמינה, רחוב זה נקרא לימים שארע אל-מצאבן, רחוב המצבנות, ראו Arafat, לעיל ה"ש 26, בעמ' 117.

זו לא התפתחה לכדי שינוי המערך העירוני להפרדות ברורות בין אזורים. אומנם היו בלוד תעשיות ומעמד מבוסס, אך פיתוחה לא הגיע לממדים של שכם של אותה תקופה. ייתכן שחל שינוי במגמת הפיתוח תחת המנדט הבריטי, עת הואץ הייצוא מנמל יפו. משפחות רבות מלוד נטעו פרדסים וייצאו את מרכולתן לאנגליה ולחלקים אחרים של אירופה דרך נמל יפו. כך הביא עימו פיתוח הפרדסים גם להתפתחות העיר החדשה, העיר המנדטורית. עם זאת יש לסייג כאן את השוואתנו, מאחר שהמחקר על אודות שכם מתבסס על מגוון מקורות. ראשית, רוב העיר עדיין עומד על תילו. שנית, מרבית אוכלוסייתה נותרה בה גם אחרי כיבושה בשנת 1967, דבר שאפשר שימור המסמכים על אודות העיר בדמות סיכומי בית הדין השרעי, מסמכים מנהליים כגון פרוטוקולים של ישיבות העירייה וניירות משפחתיות רבים.⁶⁰ מכלול הממצאים הללו מאפשר למידה עמוקה בהרכבה מזו שאנו יכולים לפתח על אודות לוד לאור העדרם של רוב המרכיבים שנותרו בשכם.

לצד זאת, ולאור הממצא שכן שרד מלוד לצד העושר בשכם, יהיה מעניין להשוות את התרבה (כתב ירושה) של אמיד משכם לעומת זה של חאג' מחמוד אל-פאר. האם הם התלבשו לפי אותה אופנה או היו להם כלי בית דומים? האם למשפחת אל-פאר היה מעמד דומה לאחת המשפחות האמידות בשכם, כגון משפחת עבד אל-האדי שהגיעה מעראבת ג'נין וקשרה קשרי מסחר איתנים עם כפרי הסביבה? האם אנשי הכפר ג'מאלה, שלא אל-פאר היה קשר הדוק עימם, ייעדו את תוצרת השמן שלהם רק עבורו? מה הם קיבלו תמורת זאת מעבר לערך הכספי או החומרי, למשל בזמן חילופי שלטון ברמה המקומית, כגון החלפת גובי המיסים או דומיהם? עוד במשולש הסבון שחיבר בין אנשי העיר, חקלאי הכפר והנוודים הבדואים,⁶¹ האם לחאג' אל-פאר היו קשרים גם עם שבטים בדואים בעבור הקילי, אותו אפר שבלעדיו אין שמן הזית יכול להפוך לסבון? עוד עולה שאלה מרכזית הנוגעת ליחס בין יפו ללוד או בין לוד לרמלה ולאחר מכן בין רמלה ליפו. האם עליית קרנה של יפו במהלך המאה התשע עשרה, על כל ענף ייצוא ההדרים ממנה לאירופה, האפיל על לוד, שכן אמיתי העיר העדיפו להשקיע בסחורה החדשה מאשר להישאר מאחור עם התעשייה המסורתית של הסבון? הרשימה הנוכחית מנסה קודם כול להעמיד את השלד של העיר או הצלילית שלו לצד הפחת רוחות הרפאים שפעם חיו בתוכו. עם העמדתם של עוד ועוד רבעים ובתוכם המשפחות שדרו בהם, על מגוון עיסוקיהם, ייתכן שנוכל גם להשיב על שאלות רחבות יותר המקרינות מהעיר לכפריה ועל העיר מסביבתה הרחוקה והחזקה יותר בדמות יפו, או קרוב יותר – רמלה.

60 על אודות חשיבות מגוון המסמכים ובהם ניירות משפחה, ראו זכריה מוחמד ושרקא אוראק עאליליה: *دراسات في التاريخ الاجتماعي المعاصر لفلسطين (2011)*.

61 על משולש זה ראו Ze'evi, *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s*, לעיל ה"ש 29, בעמ' 106; Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus*, לעיל ה"ש 10, בפרק 5.